

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р

ВИПУСК 44

ІСТОРІЯ
ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1992

У збірнику висвітлюються питання політичного, економічного і культурного розвитку західних і південних слов'ян як у давні, так і в новіші часи. Значне місце посідають матеріали, що стосуються українсько-слов'янських взаємин. Поруються також деякі джерело-знавчі та історіографічні сюжети.

Для науковців, викладачів і студентів, учителів, усіх, хто цікавиться славистикой.

Бібліотр. в кінці статей.

В сборнике освещаются вопросы политического, экономического и культурного развития западных и южных славян как в давнее, так и в новейшее время. Значительное место занимают материалы, касающиеся украинско-славянских взаимоотношений. Затрагиваются также некоторые источниковедческие и историографические сюжеты.

Для научных работников, преподавателей и студентов, учителей, всех, кто интересуется славистикой.

Библиотр. в конце статей.

Редакційна колегія: доц., канд. іст. наук В.П.Ч о р н і я /відп. ред./, доц., канд. філол. наук В.А.М о т о р н и й /заст. відп. ред./, канд. іст. наук Т.С.П о л е щ у к /відп. секр./, чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р іст. наук Я.Д.І с а с в и ч, д-р філол. наук Р.Ф.К и р ч і в, доц., канд. іст. наук М.Г.К р и к у н, проф., д-р іст. наук Д.І.М а к а р, доц., д-р філол. наук В.Ю.М о й с е є н к о, доц., канд. іст. наук С.В.С т р а ш н ь к, проф., д-р філол. наук П.П.Ч у ч к а, доц., канд. іст. наук В.В.Я р о в и й.

А д р е с а р е д к о л е г і ї: 290000 Львів, вул. Університетська, 1. Університет, кафедра історії південних і західних слов'ян. Тел. 79-41-54.

Редакція історико-філологічної літератури

Редактор Т.О.Г о л о в і н а

П 0503030000- 010 47-91
М 225/04/-92

©

Чорнія В.П., 1992

М.Г.КРИКУН,
доц., Львівський університет

МАТЕРІАЛИ РОЗМЕЖУВАНЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З ТУРЕЦЬКОЮ
ІМПЕРІЄЮ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 1680 І 1703 РР.

У XVI-XVIII ст. на українських землях було проведено кілька розмежувань між державами, до складу яких вони входили. Перше з них - 1546 р. - між Польським королівством і Великим князівством Литовським порівняно непогано відбито в дослідженнях / I, с. 80-90; ЗІ, с. 150-158; див. також: 4, с. 7-80; 18, с. 272-287 /. Насправді розмежуванням в прямому розумінні його назвати не можна. То був об'їзд кордону з метою зібрати інформації для проведення власне розмежування, котре мало невдовзі по тому наступити, але, як виявилось, так і не було здійснене. У літературі звернено також увагу на розмежування Речі Посполитої з Австрійською монархією середини 1770-х і Російською імперією 1780-1781 і 1783 рр. / 2, с. 59-69 /. Розмежування Речі Посполитої з Турецькою державою 1680 і 1703 рр. досі не вивчені; вони лише згадуються у роботах Й. Делевеля /1680 р.; 20, с. 165-167 / та К. Ярколовського, В. Конопчинського і Б. Шулера /1703 р.; 16, с. 421-423; 19, с. 52-55; 26, с. 168-169 /. Мета даної статті - розповісти про джерела, що засвідчують ці дві події.

Одна з умов Бучацької мирної угоди 1672 р., за якою Польща була змушена погодитися на відхід до Туреччини території Подільського воєводства /по суті, і території Брацлавського і південної частини Київського воєводства/, передбачала врегулювання кордонів цієї території з сусідніми українськими землями, що залишилися за Річчю Посполитою, проте тільки у тих випадках, коли виникнуть прикордонні суперечки. Відповідна стаття угоди звучить не зовсім однаково в польсько- і латинськомовному варіантах. У польськомовному тексті: в міру необхідності "правителі обох держав призначають посередників /mediatorów /, і що /місцеві/ старі й поштиві жителі /obywatele / признають і засвідчать, тим обидві сторони мають бути задоволені"; зазначено при цьому, а. подільські кордони залишаться такими, якими "вони були описані й окреслені за давніх часів" / 22, с. 229; див. також: II, с. 7-77; 17, с. 358-361 /. У латинськомовному тексті відсутні останній вислів /в наведених

© Крикун М.Г., 1992

шойно/ і слова про свідчення "старих і поштивих жителів"; але тут йдеться про те, що призначені правителями зацікавлених держав комісари повинні розв'язувати прикордонні суперечки "по суті і справедливо" *Pro statu causae et iustitiae* // 28, с. 577 /.

Можна впевнено сказати: у найближчі після підписання Бучацької угоди роки передбачені нею можливі розмежування території Подільського воєводства з сусідніми польськими володіннями на Україні не проводилися, з ог. ду на тодішню постійну напруженість у стосунках Речі Посполитої з Туреччиною, зумовлену спробами першої відвоювати Поділля. Ці спроби виявилися безуспішними: за Журавенською мирною угодою, підписаною представниками тих же держав 1676 р. і ратифікованою 1678 р., Поділля лишилося за Османською імперією /до 1699 р./.

В остаточному вигляді Журавенська угода відома у двох варіантах. Вони відмінні різночитаннями сенсового порядку, неоднаковістю структури й словесного оформлення. Певною мірою це стосується і двох статей, присвячених питанням розмежування і внесених у договір за наполяганням Порти. Зміст однієї з них торкається лише Поділля, іншої – Поділля й "України", під якою малася на увазі територія Брацлавського і південної частини Київського воєводства /"Україна", як і в Бучацькій угоді, оголошена турецьким володінням, але відданим в урядування козаків/. Сенс однієї з цих статей зводиться ось до чого: у випадках виникнення конфліктних ситуацій на кордоні Поділля і Речі Посполитої управителі суміжних /прикордонних/ земель будуть призначати осіб /комісарів/, завдання яких – спираючись на свідчення старожиливі та інших гідних довір'я людей тих же земель, розв'язувати суперечки на користь свідчень, висловлених більшістю мешканців, залучених для їх подачі / 13, с. 435; 28, с. 589 /. В іншому варіанті статті йдеться про "загальне свідчення" / *testimonium universale* / як підставу для винесення відповідного заключення, шоправда, в перекладі цього варіанту з латинської мови на польську, здійсненому 1769 р., " *universale* " передається через "більшість" / 33, с. 312 /. У другій з двох вищезгаданих "журавенських" статей підкреслюється, що зазначені особи /комісари/ обох сторін, виходячи знову-таки зі свідчень знавців кордонів, встановлять останні / 13, с. 437; 28, с. 589 /. Варіант статті доповнює: встановлення, а точніше, мабуть, виправлення, уточнення кордонів матиме місце там, де вони знаходяться "під питанням" *An regionibus, de quibus est quaestio* // 33, с. 314–315 /.

Ще до ратифікації Журавенської угоди визріла ідея генерального розмежування окупованої турками української території і Речі Посполитої. У цьому переконує, зокрема, постанова гродненського сейму, що відбувся в грудні 1678 – квітні 1679 р. Постанова залишила в силі конституцію "попереднього сейму" /Варшава, 1677 р./ про необхідність розмежування Польського королівства і Туреччини / 30, с. 285 /. Дивує, однак, те, що в його матеріалах, опублікованих у збірці сеймових постанов Речі Посполитої " Volumina legum ", даної конституції не знаходимо. У ній, напевно, йшлося про фронтальне, а не локальне, розмежування. Той же гродненський сейм вказав на необхідність здійснення саме його.

У 1680 р. таке розмежування сталося. Воно, проте, торкнулося тільки території колишнього Подільського воєводства /з невідомих для нас причин його не було поширено на землі Брацлавського і південної частини Київського воєводства/.

І Польща, і Порта були зацікавлені в цій акції. Польщі її проведення потрібне було для забезпечення захисту проти можливої дальшої турецької експансії. Характерне в цьому відношенні те, що у своїх листах ідентичного змісту, відправлених з м.Яворова 10 вересня 1680 р., саме тоді, коли відмежування Поділля вже здійснювалося, польський король Ян III Собеський переконував трьох адресатів у тому, що з огляду на назріваючу загрозу відновлення війни з Туреччиною, якої Польща повинна уникати, від результатів цього відмежування залежить доля Речі Посполитої / 9, № 178, с. 202-203, 211-212, 217-218 /. Порці розмежування потрібне було для того, щоб, як мінімум, закріпити панування на Поділлі, а згодом використати його терени як плацдарм для загарбання інших українських земель Польського королівства. Серйозність намірів турецького уряду щодо вказаного розмежування видно хоч би з того, що, як подає розмежувальний акт 1680 р., до комісії, котра відповідала за його проведення, він включив п'ять осіб, тоді як поляки в паралельну комісію – дві особи. Причому посадовий склад турецьких комісарів був, порівняно із польськими комісарами, значно вищий: у турків – всі паші, серед яких і кам'янецький, у поляків обидва – лише в чині полковника, до того ж один з них був каштеляном брацлавським, а другий – хорунжим сніцьким, але ці земські титули у Речі Посполитій панувалися не дуже. Туреччина не даремно наполягала на тому, щоб розмежування відбулося якомога раніше; це доводиться, зокрема, адресованим Яну III Собеському посланням великого візира Кара Мустафи-

папі, що його відправлено з Константинополя в липні 1680 р. / 7, ВКА, картон 77, течки 480*, 481**/.

Документом, котрий зафіксував розмежування 1680 р., дослідники дотепер не цікавилися, якщо не вважати того, що у середині минулого століття його видав Й. Лелевель. Він здійснив публікацію не на кращому рівні, оскільки и не вказав вихідних даних про рукопис, не обійшлося у цьому виданні і без помилок при передачі топонімів, відсутні в ньому будь-які коментарі / 20, с. 165-167 /.

Той же документ відомий нам і з чотирьох рукописів, з котрих один складено турецькою, інші - польською мовою. Польськомовні рукописи - це копії, можливо, з оригіналу; одну зроблено десь наприкінці ХІІ ст., а інші - у ХІІІ ст. Тексти їх абсолютно ідентичні / 3; 9, № 178, с. 187-196, № 426, с. 500-502 /. Вони дещо різняться від Лелевелевої публікації, заснованої, до речі, на польськомовному рукопису. Турецькомовний примірник виявився для нас недоступним /він зберігається в одному з рукописних зібрань Польської Республіки / 6, с. 188 / /.

Документ має заголовок "Розмежування Подільського воєводства з Руським і Волинським /воєводствами/". Йдеться також про кордон Поділля з Київським воєводством.

Зміст цього джерела зводиться до переліку назв поселень, рік і шляхів, серед і за якими проводилось розмежування, до зазначення місць розташування межових копців, насипаних за вказівкою комісарів обох сторін. Список поселень у документі, надто важливий для виведення кордонної лінії, не для всіх її ділянок достатньо насичений, що утруднює перенесення її на карту.

Матеріал даного джерела частково доповнюється анонімними записами, зробленими, мабуть, одним із польських комісарів або їхнім писарем-секретарем під час або ж невдовзі після розмежування. Це своєрідний щоденник розмежувальної акції, поправда, не настільки докладний, як можна було б від нього чекати. Вони дійшли до нас в копії кінця ХІІ або початку ХІІІ ст., у незавізаному підписами і не скріпленому печатками вигляді / 7, ВКА, картон 77, течка 479, с. 2-23 /.

Діставши королівські інструкції, сказано в "щоденнику", польські комісари у супроводі військового ескорта /800 коней/ прибули 25 вересня 1680 р. в район м. Бучача /у Галицькій землі Руського

* Оригінал турецькою мовою і латинськомовна копія 1789 р.

** Копія польською мовою з ХІІІ ст.

восводства/, щоб звідти відправитися на проведення розмежування /31 серпня—2 вересня, 3—6 і 8—14 жовтня/. Заключний акт комісари обох сторін підписали у м.Меджибожі — на зайнятій турками подільській території. Там же польські і турецькі комісари обмінялися його текстами, завіреними підписами комісарів тільки однієї сторони.

Місячна перерва в ході розмежування викликана гострими незгодами з питання адміністративно-територіальної приналежності маєтку з центром у м.Чорткові. Польські комісари з повною підставою твердили, що даний маєток є частиною Тереховельського повіту Галицької землі, турки ж необгрунтовано наполягали на тому, що він є частиною Поділля. Врешті-решт поляки змушені були передати Чортківський маєток Порті, оскільки в особі султана та його уряду вона зайняла щодо маєтку вкрай агресивну позицію. "Чортківська історія" охоплює значну частину згаданого "шоденника"¹²⁸.

До матеріалів розмежування 1680 р. слід віднести і те місце в діарії /шоденнику/ варшавського сейму 1681 р. /засідав у січні-травні/, де йдеться про звіт щодо нього, з яким на сеймі виступив один із польських комісарів. Йому судилося взяти участь у розмежуванні / 9, № 178, с. 436—437 /. Сейм прийняв звіт до відома, але, судячи з діарія, жодної постанови не схвалив, обмежився лише винесенням вдячності комісарам за проведену ними нелегку роботу¹²⁹.

За польсько-турецькою Карловицькою мирною угодою /трактатом/ 1699 р./про карловицькі переговори 1698—1699 рр. див.: 5, с. 498—512; 21/ Порта повернула Речі Посполитій Поділля, Брацлавщину і південну Київщину. У статті першої угоди, врахувавши, зокрема, сусідство Подільського і Брацлавського воєводства, які відновили існування того ж 1699 р., з землями, що входили до складу васально залежних від Османської імперії Молдавського князівства¹³⁰ і Кримського ханства¹³¹, підкреслюється: "щоб були відокремлені і роз-

¹²⁸ Про претензії турків на Чортківський маєток і відстрочення через це розмежування писав і Ян III Собеський у згадуваних вище трьох листах / 9, № 178, с. 208—209, 215, 223 /.

¹²⁹ Сейм 1681 р. виявився безуспішним / 10, с. 164 /. Тому його матеріали не відображені у "Volumina legum".

¹³⁰ Йдеться про території теперішніх Чернівецької області та лівобережної до Дністра частини Республіки Молдови.

¹³¹ Нині територія Одеської та Миколаївської областей.

ділені давніми кордонами рубежі провінцій польських володінь від рубежів султанських /a confiniis imperialis /, а також Молдавії й інших земель, підвладних Порті, і щоб ні одна зі сторін не мала /територіальних/ претензій і не прагнула до розширення /своїх володінь/, але щоб давні кордони без змін і порушень додержувались і шанувались, немов "яшеєні" / 12, с. 41; 13, с. 452; 32, т. 2, с. 765; див. також: 7, ВКА, картон 78, точки 503, 507; 9, № 193, с. 2 /.

Згідно із цією статтею Карловицького трактату 1703 р. на українських землях сталося розмежування Речі Посполитої і Турецької імперії. Відмежувати довелося тільки Брацлавське воєводство: не було потреби робити це щодо Подільського воєводства, котре, як, до речі і частина Брацлавського воєводства, межувало з Молдавським князівством по Дністру: Дністер як кордонну артерію ніхто не ставив під сумнів. У цьому зв'язку характерне одне місце в документі, де містяться підсумки розмежування 1703 р. /про це джерело йтиметься дещо нижче/; польська сторона, сказано у ньому, відзначила: Польське королівство і Молдавське князівство "сам Бог рікою Дністром розмежував" / 14, с. 65-66; 25, арк. 26 зв.; 32, т. 3, с. 596. /.

Головним джерелом для вивчення розмежування 1703 р. є шойно згаданий документ. Він відомий з публікацій та рукописів.

Видання його здійснене, наскільки нам відомо, шість разів: 1/ 1711 р. А.Х.Залуським у складеній ним збірці документів, що висвітлювали політичну історію Речі Посполитої кінця XVII-початку XVIII ст. / 32, т. 3, с. 595-598 /; 2/ десь після 1718 р. у додатку до реляції /повідомлення, звіту/ про це розмежування, оголошеної на гродненському сеймі 1718 р. подільським воєводою Стефаном Гумецьким, котрий 1703 р. як польський комісар брав у цій акції участь* / 25, арк. 25-25 зв. /; 3/ 1739 р. Ж.Руссе в одному з томів, котрі доповнюють зібрання дипломатичних документів, виданих за кілька років до того Ж.Дю Монтом / 27, с. 37-40 /; 4/ 1758 р. М.Догелем в компендіумі матеріалів про кордони Польського королівства і Великого князівства Литовського / 14, с. 62-68 /; 5/ 1778 р. в "Реляції посольства... познанського воєводи Станіслава Малаховського" - у вигляді додатку до поданих у цьому виданні документів; вони свідчують діяльність польської делегації на чолі з С.Малаховським на Карловицькому міжнародному конгресі 1698-1699 рр. / 24,

* Видання реляції Гумецького не датоване і не локалізоване. К.Естрайхер вважав, що воно було здійснене у Львові між 1718 і 1729 рр. / 15, с. 316 /, доречно зазначити: діарій гродненського сейму 1718 р. / 9, № 205, с. 356-638 / про цю реляцію не згадує жодним с. звом.

с. 107-110 / і вперше видані 1699 р. секретарем цієї ж делегації
пльщким стольником А.Горковським / 12 /; 6/ 1855 р. у лондонській
публікації зовнішньополітичних договорів Туреччини / 29, с. 400-
403 /.

Публікація розмежувального акту Догелем заснована на примірни-
ку, що, за свідченням цього видавця, зберігався в архіві Польсько-
го королівства /"In archive Regni"/; то був, мабуть, оригінал до-
кумента. Те ж можна сказати про публікації Залуського і Руссе, в
яких джерельна основа не вказана. У всякому разі тексти цих трьох
публікацій дослівно збігаються /можна припустити, що Руссе запо-
зичив документ у Залуського/. Щодо лондонської публікації, то,
найбільш вірогідно, вона є передрук з однієї зі шойно згаданих
трьох публікацій.

Судячи з названих чотирьох видань, оригінал розмежувального
акту написаний латинською мовою і скріплений підписами та печат-
ками комісарів: турецького /Ібраїма-аги/ і польських /брацлавсь-
кого воеводи М.Хоментовського, коронного коняшого Я.Конєцпольсько-
го і згаданого вище С.Гумецького, котрий 1703 р. був підстодем
коронним, а не воеводою подільським/.

У реляції Гумецького наводиться латинськомовна копія з оригі-
налу, він називає її "перекладнон" /przetłumaczoną / / 25, арк.
25 /, з чого можна припустити, що 1703 р. паралельно з латинським
складено і польськомовний варіант розмежувального акту. Але, оскі-
ільки текстуально дана копія відрізняється від публікацій докумен-
та Залуського, Руссе, Догеля і лондонської незначно, причому роз-
біжності не стосуються суті змісту, то, слід думати, Гумецький,
скоріше всього, мав на увазі не переклад, а копію - переписаний
рукопис. За свідченням того ж Гумецького, оригінал, з якого для
нього було знято цю копію, раніше зберігався у М.Хоментовського,
а по його смерті і до часу гродненського сейму 1718 р. - у мазо-
вецького воеводи /там же/, ім'я якого у цій своїй реляції Гумець-
кий не подав. З іншої його реляції, оголошеної на тому ж гроднен-
ському сеймі²⁴, видно, що тодішнім мазовецьким воеводою був син
М.Хоментовського - Станіслав / 23, арк. 29 /. Гумецький висловив
надію, що цей останній передасть оригінал в королівський архів
25, арк. 25 /. Мабуть, сподівання його було суджено збутися,

²⁴ Ця реляція видана в одній книжечці разом з реляцією Гумець-
кого, яка розповідає про розмежування 1703 р. / 23, арк. 29-
34 зв. /.

тому що нині цей оригінал зберігається у варшавському Головному архіві давніх актів, який успадкував велику кількість матеріалів колишнього архіву Польського королівства. Потрібно вказати на те, що даний оригінал скріплено підписами і печатками тільки поіменованих вище трьох польських комісарів / 7, ВКА, картон 78, течка 534, с. 4-7 /. У тому, що саме від нього походить копія, яку мав у своєму розпорядженні Гумецький, переконує їхня повна текстуальна ідентичність і те, що і в оригіналі, і в копії Гумецького названі як такі, що завірили документ, лише польські комісари, і те, нарешті, що в них закінчення розмежування, точніше, складання підсумовуючого документа, датовано 14 жовтня, тоді як у публікаціях Залуського, Руссе, Догеля і лондонській - 14 листопада.

Видавець "Реляції посольства... Станіслава Малаховського" розмежувальний акт 1703 р. запозичив з реляції Гумецького. Щоправда, він на це не вказує. Але те, що він взяв цей документ саме з реляції Гумецького, доводиться абсолютним співпадінням змісту документа в цих обох публікаціях і тим, що в "Реляції посольства..." акт 1703 р. поміщено точно так само, як і в реляції Гумецького, тобто серед одних і тих же документів, тех, напевно, запозичених видавцем "Реляції посольства..." з реляції Гумецького.

Рукописів розмежувального акту 1703 р. нам відомо шість:

1/ шойно названий оригінал, з якого знято копію для Гумецького /дог текст, як сказано в доданій до нього приписці, внесено у вінницьку гродську книгу 28 жовтня 1703 р. / 7, ВКА, картон 78, течка 534, с. 4-7 ; на жаль, ця книга загинула/; 2/ копія 1789 р. з цього оригіналу /там же, с. 8-12 /; 3/ оригінал /або копія з нього/ турецькою мовою з підписом Імбраїма-аги /там же, с. 1-3 /; 4/ копія в одній із тек А.Нарушевича, зроблена з публікації Догеля / 9, № 197, с. 485-493 /; 5-6/ дві ідентичні копії з ХУІІІ ст. польською мовою - одна повна / 7, АЗ, № 3057, арк. 360-361 /, друга без початку і середини / 8 /, - судячи з якості мови - це погано виконаний переклад з латинського оригіналу або копії /в основі цих двох польськомовних копій лежить, мабуть, оригінал, з якого було знято копію для Гумецького: дату закінчення розмежування помічено 14 жовтня/.

Щодо інших рукописних джерел, тематично пов'язаних з розмежуванням 1703 р., то це: чотири складаних 1701 і 1703 рр. /по два в кожному році/ і підписаних польським королем Августом ІІ документи, які містять у собі інструкції комісарам, що ними останні мали керуватися на переговорах з турецькою стороною і під час розмежування /польською і латинською мовами/; розпорядження того ж короля про приз-

начення польських комісарів для здійснення розмежування /1703 р., мова латинська/ / 7, ВКА, картон 78, течки 510, 511, 519-521 /; султанський фірман великому візиру, зобов'язуючий останнього вимагати від Імбраїма-аги невідкладного проведення розмежування /1703 р., мова турецька/; польський переклад цього фірману, виконаний 1790 р. / там же, течка 529 /; десять листів-звернень хотинсько-очаківського паші Юсуфа - "губернатора над Дніпром", який за наказом султана ніс загальну відповідальність за розмежування, до польських комісарів /1703 р., мова турецька/; переклади польською мовою двох із цих листів, зроблені 1790 р. / там же, течки 523-527, 528, 530-533, 535 /.

З документів, своїм походженням зобов'язаних розмежуванню 1703 р. і доповнюючих зміст історичного акту, винятковий інтерес в інформативному відношенні становить реляція Гумецького 1718 р. про цю подію / 25, арк. 20-25 /. Це не повинно дивувати, бо, за словами Гумецького, при цьому постійно була "канцелярія" польської розмежувальної комісії / 25, арк. 20 /. Внаслідок цього Гумецький мав змогу користуватися матеріалами "канцелярії" при написанні своєї реляції. До речі, з великою ймовірністю можна твердити, що багато які з вище згаданих рукописів, що знаходяться нині в варшавському Головному архіві давніх актів, колись були частиною рукописної збірки цієї "канцелярії". Як один із переконливих аргументів для такого висновку можна вважати повний текстуальний збіг одного з листів Юсуфа-паші, що відклалися в цьому архіві і наведені в реляції Гумецького / 25, арк. 23; 7, ВКА, картон 78, течка 527, с. 2 /.

Дякуючи реляції Гумецького, дізнаємося про те, зокрема, що після підписання Карловицького трактату 1699 р. Туреччина неодноразово вимагала від Речі Посполитої виконання його статті про розмежування. Польські урядові кола відповідали проханням про відсунення цієї акції, посилавчись як на перешкоду на війну зі Швецією, що її вела Польша / 25, арк. 20 /. Довідуємося з тієї ж реляції і про те, що польські й турецький комісари не мали у своєму розпорядженні документів, котрі безпосередньо розповідали про спільні кордони обох держав / 25, арк. 20 зв., 23-24 /. Слід зазначити, що це твердження Гумецького щодо польських комісарів звучить дивно, з огляду на те, що у розмежувальному акті 1703 р. сказано: польські комісари подали документ 70-річної давності / *ante septuaginta annos ad datum praesentis instrumenti* /, засвідчуючий розмежування, котре від-

булося, мабуть, у 1630-х роках на південних околицях Брацлавського воєводства під керівництвом польського комісара /краківського каштеляна і гетьмана великого коронного Станіслава Конєцпольського/ і високопоставленого турецького чиновника /сілістрійського санджакбея Абази-паші/ / 7, ВКА, картон 78, течка 527, с. 2; 14, с. 64; 25, арк. 23 зв.; 32, т. 3, с. 596 /. Для одержання потрібних відомостей про польсько-турецький кордон польський і турецький комісари 1703 р., як подає далі Гумецький, вдавалися до елітування сторожилів, поляки і опріч того користувались рядом "окремих" /partykularnych / документів і картою України Г.Л. де Боплана - "найпреетельнішого / ассурати-ссими /... геометра", за оцінкою Гумецького / 25, арк. 20 зв./.

Варто вказати на те, що турецька сторона так само посилювалась на результати розмежування 70-річної давності, але в усній, а не документованій подачі, і коли польські комісари поцікавились, чому турки зі свого боку не представили відповідного документа з 1630-х років, то почули від Ібраїма-аги таке: "У нас документи не мають такої ваги, як /усні/ свідчення, і я маю суворий наказ /wugaźny firman / виводити кордон за допомогою свідків /świadków /" / 25, арк. 24 зв. /

Гумецький повідомив у тій же реляції і про те, що 1703 р. розмежування проходило від 28 вересня до 14 жовтня / 25, арк. 25, 27 /. Якщо при цьому взяти до уваги, що в оригіналі відповідного акту, який свого часу зберігався у М. і С. Хоментовських, а потім опинився в королівському архіві, закінчення розмежування помічено 14 жовтня і що через 14 днів після того зміст даного оригіналу було внесено у вінницьку гродську книгу, то стає очевидним, що завершення розмежувальної акції припадає саме на 14 жовтня, а не на 14 листопада, як зазначено в публікаціях Залуського, Руссе, Догеля і лондонській.

Структура розмежувального акту 1703 р. своєрідна. Підписаний, як вище зазначено, у латинськомовних оригінальних варіантах турецьким і польськими або ж лише польськими комісарами, він, який розпочинається, на що спеціально звернув увагу В. Конопчинський / 19, с. 55 /, зі слів "Во ім'я святої і єдиної Трійці амінь", тим не менше в більшій своїй частині за формою викладу є турецьким документом. Ця частина писана спочатку від імені султана, а потім Ібраїма-аги; вона включає в себе надання повноважень на проведення розмежування Ісу-фу-паші та Ібраїму-азі і розповідь останнього про те, що передувало розмежуванню 1703 р. У частині ж документа, де йдеться про хід розмежування, виклад подається від імені турецького і польських комісарів. Отже, розмежувальний акт складається нібито з двох, а можливо, й трьох документів.

Розмежування, як видно з джерел, розпочалося біля впадіння Ягорлика /турецьке найменування цієї ріки - Кайнар/ в Дністер, проходило по Ягорлику до його витoku, далі суходолом, по середньо-нижній течії Кодими, по Богу /Південному Бугу/ до впадіння в нього Синюхи; тут воно і завершилося.

У кількох місцях означеної кордонної лінії, з обох її боків, насипно копали /scopuli/, причому в гирлі Ягорлика "заново" /de novo; мабуть, на місці копалин, насипаних ще у ІІІ-х роках/. У додаток до цього кожна із сторін лишила у долині гирла Ягорлика по одній пам'ятній металевій табличці /signa metallica/. Такі ж дві таблички поляки полишили біля гирла Синюхи. Окрім того поляки поклали по одній кам'яній плиті /lapis/ на початковому ягорлицькому копі і біля гирла Синюхи; плити ці зафіксували на майбутнє час початку і закінчення розмежування, а ягорлицька плита - ще й імена польських комісарів.

Як видно, матеріали розмежувань 1680 і 1703 років відклалися і дійшли до нас у доволі значній кількості. У видовому відношенні вони різні, що можна вважати наслідком надання великого значення їх складанню з метою якнайповніше документально засвідчити міждержавний кордон. Це головним чином власне розмежувальні акти і так чи інакше пов'язана з ними тематично офіційно-приватна кореспонденція. Матеріали дають змогу вивчити, як проводились розмежування, як складались у зв'язку з ними міждержавні стосунки, як останні відбивалися на втягнутих в їхню сферу українських землях. Вони також містять у собі цінні топонімічні відомості.

І. Б о р я к Г.В. Акти адміністративних межувань та реконструкція адміністративно-територіального поділу українських земель XIV - середини XVI ст. //Історично-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. К., 1988. 2. К р и - к у н М.Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70-80-х роках XVIII ст. //Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 40. 3. Центральний державний історичний архів УРСР в Києві. Ф. "Польські документи на право володіння, оп. 791. 4. Ш о л к о в и ч С.В. О границах Польской короны и Великомо княжества Литовского //Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые П.Н.Батюшковым. СПб., 1885. Вип. 8: Холмская Русь. 5. Abou-El-Haj Rifa'at A. Ottoman Diplomacy at Karlowitz Journal of the American Oriental Society. 1968. V.87. 6. A b r a h a m o w i c z Z. Die türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699). II. Die administrative Einteilung des vilayet-i-Kamanice: Die türkischen Militarlehen daselbst (Ein Vorbericht) Habsburgisch-osmanische Beziehungen: CIEP Colloque. Wien, 1982, 26-30. September. 7. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. a) Archiwum Koronne Warszawskie (EKA). Dział "Kartony Tureckie"; b) Archiwum Zamoyskich (AZ). 8. Archiwum województwa Krakowskiego. Archiwum Podhoreckie A.Potockiego. XI, 1/2.

9. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Oddział rękopisów. 10. Chronologi sejmów polskich. 1493-1793 / Zestawił i wstępem poprzedził W. Konopczyński. Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1948. T.4 (Ogólne go zbiór 16). 11. Collectanea z dziejopisów tureckich, rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I.I.S. Sękowskiego. Warszawa, 1825. T.2. 12. Compendium legationis Jasnie Wielmożnego Jmci Pana Stanisława Małachowskiego wojewody poznańskiego od Najjasniejszego Króla Jmci y Stanów Rzeczypospolitej Polskiej ad tractandum pacem z Portą Otomańską deputowanego kommissarza, plenipotenta, posła extraordinarynego wielkiego Zebrań, przez Jmci Pana Andrzeja Gorkowskiego, przybranego tej legacyi sekretarza. B.m., 1699. 13. Corps universel diplomatique du droit et gens, continant un recueil du traites d'alliance de paix treve... (Par J. Du Mont. Amsterdam... a la Haye, 1731. T.7. P.1. 14. Dogiel M. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituariae ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758. Vilnae, 1758. 15. Escherich K. Bibliografia polska: stolecie XV-XVIII. Kraków, 1911. T.18. 16. Jarochowski K. Dzieje panowania Augusta II: od wstąpienia Karola XII na ziemię polską do elekcji Stanisława Leszczyńskiego (1702-1704). Poznań, 1874. 17. Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów polskich i krajów ościennych w latach 1455-1672 (Oprac. Z. Abrahamowicz. Warszawa, 1959. Cz.1. 18. Kolankowski L. Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548. Lwów, 1913. 19. Konopczyński W. Polska a Turcja. 1683-1792. Warszawa, 1936. 20. Lelewel J. Opisu starożytnej Polski przez Tomazsa Święckiego rozbiór // Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie różnemi czasy przez Joachima Lelewela w jedną księgę zebrane. Poznań, 1844. 21. Popović M. Der Friede von Karlowitz. Leipzig, 1893. 22. Przewdzicki A. Podole, Wołyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów, Wilno, 1841. T.1. 23. Relacya kommissy do granic Tureckich ex ordinatione magni consilii Jaroslaviensis expediowanej in anno 1711, uczyniona przez tegoż Jmci Pana Humieckiego wojewodę podolskiego na walnym seymie Grodzieńskim in anno 1718. B.m. i r. 24. Relacya poselstwa Wielmożnego Jmci Pana Stanisława Małachowskiego wojewody poznańskiego do kontraktu karłowickiego oraz różnych kommissy po tym traktacie nastąpionych, ku ciekawości y pożytkowi obywatelów powtórnie z niektórymi z rękopism przydatkami do druku podana. Warszawa, 1778. 25. Relacya rozgraniczenia Polskiego z państwem Tureckim in anno 1703 odprawionego uczyniona przez... Jasnie Wielmożnego Jmci Pana Stefana Humieckiego wojewodę podolskiego na tymże seymie Grodzieńskim. B.m. i r. 26. Spuler B. Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen in Sudosten gegen Turken und Tataren // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. Breslau, 1941. Jahrgang 6. Hefte 24. 27. Supplement au Corps universel diplomatique de Du Mont... Par J. Rousset. Amsterdam et la Haye, 1739. T.2. P.2. 28. Theatrum pacis. Nurnberg, 1685. T.2. 29. Treaties etc. between Turkey and Foreign Powers. London, 1855. 30. Volumina legum. Petersburg, 1860. T.5. 31. Wilkiewicz - Wawrzyniec Zykowski A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV-XVIII w. // Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego uniwersytetu Stefana Batoryego Wilno, 1938. 32. Zaluski A. Ch. Epistolarum historico-familiarium... Brunsvigae, 1711. 33. Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677-1678. Wydał i przedmowa poprzedził F. Pułaski. Warszawa, 1907.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.90

Р.М.ШУСТ,
доц., Львівський університет
ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI СТ.

Основи польської грошової системи епохи феодалізму закладені в середині XIV ст. реформами короля Казіміра III /1333-1370/. Враховуючи потреби внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі, а також під впливом грошових реформ Вацлава II у Чехії, він розпочав виробництво нових номіналів; краківських грошів /на зразок празьких/ та кварталників /півгрошів/. Водночас тривало карбування денаріїв /1/16 гроша/. У 1347 р. проведено уніфікацію монети на території Польського королівства / 20, с. 19 /.

З невеликими змінами ця система проіснувала понад півтора століття і лише наприкінці XV – на початку XVI ст. стала відчутною необхідність її зміни. Це було викликане потребою внутрішнього ринку у більш досконалії системі номіналів, а також зростаючою участю Польсько-Литовської держави у торгівлі з іноземними країнами. До того ж грошовий ринок Польщі знаходився у хаотичному стані. Насамперед шляхта і купецтво вимагали впорядкування грошового обігу.

Одна з перших спроб стабілізації грошового ринку здійснена в роки правління короля Яна I Ольбрахта /1492-1501/. У 1496 р. рішенням сейму максимальна ціна найбільш поширеної золотої монети – угорського дуката була встановлена на рівні 30 грошів / 20, с. 122 /, що поклало початок існуванню нової лічильної одиниці – польського золотого. У 1498 р. дещо поліпшилася якість срібних монет. З краківської гривни срібла /197,8 г/ замість 220 стали карбувати 192 півгроші / 16, с. 17; 21, с. 106 /.

Однак здійснювані урядом заходи не принесли бажаних наслідків. На порядку денному елекційного сейму 1501 р. стояли питання, пов'язані з проведенням в країні грошової реформи, тут же було здійснено і перший крок до уніфікації монетних систем Польщі та Великого Князівства Литовського. Литовські депутати погодилися з рішенням про карбування монети за єдиною стопом, але разом з тим вимагали зберегти відмінність у зовнішньому оформленні / 20, с. 132 /. Погоджувчись на уніфікацію монетних систем, литовські магнати сподівались одержати від Польщі військову та матеріальну допомогу, необ-

хідку для ведення війни з Московською державою. Однак цей задум не був здійснений, і уніфікація проведена лише через 70 років.

Наступний крок здійснено у січні 1502 р. Згідно з прийнятою ухвалою передбачалось розпочати випуск нового гатунку монет – широкіх грошів, які мали б замінити поширені серед населення празькі гроші, кількість яких дедалі зменшувалась. Водночас ринок одержав би високоякісну велику монету. Однак, у зв'язку з тим, що державна скарбниця була пустою, а до того ж даний проєкт не знайшов підтримки серед населення, його здійснення було відкладено урядом до кращих часів.

Як бачимо, перші починання Олександра Ягеллончика не увінчалися успіхом. Це те країна потребувала дедалі більших грошових засобів. Литва вимагала обіцяної допомоги у боротьбі з Московським князівством, необхідно було сплатити данину кримському ханові. Тоді 18 березня 1502 р. король звернувся з листом до senatorів, у якому просив дозволити карбування монет за старою монетною стопою і одержав на це згоду. Корчинський сейм 1502 р. підтвердив цей дозвіл терміном на один рік. При цьому встановлено, що з 15 лотів чистого срібла з домішкою 25 лотів міді слід карбувати монет на суму 8 злотих, кожен рахувачи по 1/2 копи грошів / 19, с. 43 /, тобто фактично зберігалась монетна стопа Яна I Ольбрахта.

Для виконання даної постанови вирішено відкрити монетний двір у Кракові. Керував ним підскарбій Яків Шидловецький, а міністером призначено краківського мішанина Генріха Слакера / 17, с. 51 /. Контроль за діяльністю монетного двору здійснювала комісія, до складу якої входили краківський та познанський воєводи, а також два представники Кракова – Каспер Бар і якийсь Зігфрід.

Головними постачальниками срібла стали краківські купці Ян Турецький і Ян Бонар. У працях польських дослідників Я. Рутковського і Ф. Макосінського наведені тексти контрактів, укладених між ними та королем Олександром Ягеллончиком / 17, с. 52; 16, с. 280-282 /. На основі їх вивчення можна припустити: тут щорічно перекарбовувалося близько 200 гривень срібла.

Єдиним номіналом, масово карбованим зі срібла протягом усього існування цього сорока, залишались коронні півгроші, значно меншими були масштаби виробництва денаріїв. Є деякі відомості про емісію золотих монет – дукатів. Хоча до нас не дійшли оригінальні екземпляри, зберігся опис одного з них, зроблений у XVII ст. Згадують про карбування в той час у Кракові золотих монет і сучасники / 4; 9;

II; 18 /. Частково підтверджує це й актовий матеріал. Так, 15 листопада 1504 р. мазовецька княгиня Анна, згідно з існуючим тоді порядком, віддала на монетний двір для перекарбування золота на 614 дукатів і 854 гривни срібла / 16, с. 279-280 /. Можна дійти висновку, що золота монета карбувалась не тільки на початку 1503 р., а й пізніше, у 1504 р.

Будучи водночас великим князем литовським, Олександр Ягеллончик карбував монету й у Вільні. З часів князя Вітовта власне литовська монета не випускалась, а грошовий ринок обслуговувався переважно празькими грошами, номіналами польських, лівонських, російських емісій, а також срібними злитками-гривнами. Для впорядкування грошових відносин потрібна була високоякісна вітчизняна монета. У 1490 р. розпочинається випуск значної кількості денаріїв /пенязів/ та півгрошів згідно з литовською стопом, на 25 % вишою від польської. За підрахунками одного із засновників польської нумізматики М.Гумевського, з 1490 по 1506 р. у Вільні перекарбовано 90 тис. гривен чистого срібла / 10, с. 10 /. А це приносило великокнязівській скарбниці щорічний прибуток на суму 5650 литовських грошів. Як бачимо, емісія литовських монет у роки правління Олександра I Ягеллончика досягла значних розмірів. Населення не тільки Великого Князівства Литовського, а й Польщі без обмежень приймало ці високоякісні монети. Крім цього, в одержанні значних прибутків від емісії був зацікавлений і великий князь, який систематично розглядав питання, пов'язані з карбуванням монет.

Після смерті Олександра I Ягеллончика у 1506 р. новий правитель Сігізмунд I відразу потрапив у скрутне становище. Тривала війна з Московською державою, напруженими залишались відносини з Тевтонським орденом і Максиміліаном Габсбургом. Не було спокою і з боку Молдавії та Криму. В такій ситуації неабиякого значення набував стан державних фінансів. А він був жалюгідним. Загальна сума боргів сягала 66737 злотих і майже дорівнювала щорічним надходженням до державної скарбниці. Тільки краківським купцям король заборгував 27795 злотих / 15, с. 4 /. Жодних запасів готівки не було. У 1509 р. під час зміни підскарбіїв у скарбниці знаходилась мізерна сума грошей - 61 злотий / 14, с. 309 /.

І тому не дивно, що уряд, який шукав нових статей прибутків, дуже швидко звернув увагу на монетне виробництво. Вже 30 квітня 1507 р. був оголошений королівський мандат, в якому йшлося про нову монетну ординацію, яка загалом відповідала ординації Олександ-

ра І Ягеллончика / 21, с. 106-107 /. Покоронаційний сейм дозволив розпочати емісію півгрошів і продовжувати її чотири роки. Для виконання цього рішення відкрито монетний двір у Кракові. Перші монети відкарбовані тут 25 травня 1507 р. Масштаби емісії дуже швидко набули значних розмірів. Це призвело до погіршення ситуації на грошовому ринку, збільшення кількості півгрошів різного карбування, проби металу та ваги, серед яких було й чимало фальшивих. Відповідно зріс курс дукатів, що викликало незадоволення різних прошарків населення. У зв'язку з цим сейм 1511 р. ухвалив рішення про припинення виробництва в країні півгрошів і вже 15 лютого того ж року монетний двір було закрито.

Однією з найважливіших проблем в процесі врегулювання грошових відносин була уніфікація монетних систем, що функціонували на території Польсько-Литовської держави — польської, литовської та прусської. Перші кроки у цьому напрямі Сігізмунд I здійснив ще як намісник Сілезії, котра входила тоді до складу Чеського королівства. Намагаючись зміцнити економічні зв'язки сілезьких земель з Польшею, Сігізмунд у 1505 р. виступив з проектом проведення уніфікації сілезької і польської монетних систем. Карбування монет пропонувалось вести у відповідності з польською монетною стопою. Однак даний проект не знайшов підтримки серед шляхти і міщанства / 2, с. 184 /.

Оскільки проект Олександра I Ягеллончика щодо уніфікації польської та литовської монетних систем залишився нездійсненим, це питання не втрачало своєї актуальності. Литовські півгроші та денарії містили на 25 % більше срібла, ніж однотипні польські монети. Необхідно було встановити фіксований курс обох видів монет. Цим і зайнявся сейм литовської шляхти, який зібрався у червні 1509 р. Він ухвалив постанову про обіг польської монети в Литві і положення про оплату грошей за продукти, які купували служилі люди. Текст цього документа наведений у дослідженні польського нумізмата І. Загурського / 21, с. 115 /. Його зміст свідчить про те, що польську монету населення не хотіло приймати при розрахунках, і тому для неї було встановлено офіційний курс.

Про бажання короля уніфікувати польську та литовську монетні системи свідчить його лист до вармійського єпископа Лукаша, де йдеться про необхідність зрівняти вагу і пробу номіналів обох систем / 10, с. 26 /. Однак намагання Сігізмунда I у справі уніфікації грошового обігу не увінчались успіхом. Опір литовських магна-

тів був настільки сильним, що більше дане питання не висувалося. Якщо не враховувати королівського універсалу 1515 р., який при різному вмісті срібла в однотипних номіналах зрівнював курси литовських і польських монет. Однак на практиці він не виконувався і був скасований 1534 р. / 21, с. 114-115 /.

У ситуації, що склалась, уряду не залишилося нічого іншого, як відкрити монетний двір у Вільні і карбувати монету згідно з литовською монетною стопою. Що й було зроблено. Наприкінці 1508 р. – на початку 1509 р. перші литовські півгроші з'явилися на грошовому ринку. Емісія цього номіналу швидко зростала й 1514 р. досягла близько 10 млн. шт. щорічно / 10, с. 26 /. Монетний двір у Вільні функціонував 20 років і був закритий 1529 р.

Більш успішним був процес уніфікації польської і пруської монетних систем. Вперше це питання розглядалося на сеймі пруських земель 1509 р. і Пйотроковському сеймі 1510 р. / 8, с. 56, 74 /. Першими кроками у цьому напрямі було припинення 1511 р. карбування коронних півгрошів і девальвація польської монети на території королівської Пруссії. Краківський гріш прирівняно до трьох, а не чотирьох, як раніше, солідів.

В наступні роки несприятлива міжнародна обстановка та інші обставини дещо сповільнили уніфікацію пруської та польської монетних систем. І лише фінансові труднощі уряду, викликані насамперед війною з Тевтонським орденом, яка розпочалась у 1519 р., знову показали необхідність проведення в країні грошової реформи. Державна скарбниця була пустою, борги досягли величезних розмірів, а прибутки не покривали навіть частини видатків.

В цих умовах у 1517 р. на ринку Польсько-Литовської держави з'явилась монета, поява якої відіграла значну роль у здійсненні реформи грошової системи. Це був свідницький півгріш /від м. Свідніца у Сілезії/. Процес його обігу вивчали вітчизняні та закордонні дослідники, однак і зараз його не можна вважати повністю вивченим / 6; 7; 12 /.

Свідницькі півгроші широко розповсюдились на землях Корони та Великого Князівства Литовського і викликали серед широких верств населення велике незадоволення. Вже 1517 р. король Сігізмунд I звернувся до сілезьких князів з проханням припинити карбування даної монети і не допускати її на польський ринок. Через рік коронний сейм заборонив її обіг в країні / 1, с. 106-107 /. Однак ці заходи не принесли бажаного наслідку. Не будемо ґрунтовно зупинятися на

всіх перипетях, що розгорталися навколо даного питання, лише підкреслимо, що повністю вилучити з обігу свідницькі півгроші не вдалося.

Більш суттєвим є виявлення причин, що призвели до цієї напруженої боротьби. У польській історіографії утвердилась думка: проба та вага карбованих у Свідниці півгрошів набагато нижчі, ніж в однотипних польських монетах. Це мало б викликати масовий вивіз останніх до Сілезії, а отже, значні збитки не тільки скарбниці, а й купцям та шляхті. Цим і пояснювали незадоволення даною монетою Ф.Фріденсбург, М.Гражинський та М.Гумовський / 6, с. 261; 7, с. 103-104; 12, с. 173 /. Проба свідницьких півгрошів була вищою, ніж У і нижчою, ніж VI при загальній вазі 0,93 г і вмісті чистого срібла 0,29 г. Якщо це так, то свідницькі монети повинні були б бути набагато гіршої якості.

Вперше про точку зору піддав сумніву польський дослідник В.Терлецький, котрий довів, що проба свідницьких монет не тільки не є нижчою від коронних, а й інколи перевищує її. Однак і він не зміг повністю відмовитись від загальноприйнятої думки і стверджував, що їхня вага набагато нижча від коронних /на 18 %/ / 19, с. 46 /.

Значно далі пішла У.Эгожелська, яка працювала під керівництвом професора Я.Шиманського. Їй вдалося довести, що свідницькі півгроші, карбовані протягом 1517-1525 рр., містять чистого срібла на 0,095 г більше, ніж коронні і лише ті, які вийшли з монетного двору у 1526 і 1527 рр., містять його на 0,003 г менше / 22, с. 201 /. Таким чином, за якістю свідницька монета не тільки не поступалась польській, а й навіть переважала її. Залишається встановити, чому ж її так вороже зустріли в Польщі і уряд з усіх сил намагався позбутися її. Причини, згадані у працях польських дослідників /намагання вивезти з Польщі високоякісну монету, спроби загострити відносини між Сілезією та Польшею тощо/, не завжди переконливі. Їх слід шукати у стані економіки обох регіонів. Не виключено, що однією з суттєвих причин масової емісії свідницьких півгрошів були "ножиці" між співвідношенням золота і срібла в Чехії та Польщі. Польський дослідник З.Жабінський вказує: у 1511-1520 рр. воно становило в Чехії 1:12,2, а в Польщі 1:8,4 / 23, с. 51 /. Було дуже вигідно привезти в Польщу срібло, а вивезти звідти золото. Кількість золотих монет мала б зменшитися на ринку і зрости їхня вартість. А явище цього типу якраз і спостерігалось тоді в Польщі, на що шляхта дуже швидко звернула увагу, намагаючись знайти корінь зла. І знайшла його в образі свідницьких півгрошів.

Разом з тим, не можна повністю відкинути й політичні аспекти цього питання. Вміщення на монетах, карбованих у Свідниці, зображення польського державного герба не могло залишитись незауваженим. Це викликало незадоволення Сігізмунда I, який постійно вимагав припинити їхнє виробництво.

Постає також питання, чому ж Людовік II – король Угорщини і Чехії не перекарбував свого срібла у цих країнах. Відповідь тут не може бути однозначною. Певну роль насамперед відіграло географічне розташування м. Свідниці – недалеко від польського кордону. Крім цього, з властями міста було б значно легше домовитися, ніж з сеймами вищезгаданих країн.

Боротьба з розповсюдженням свідницьких півгрошів привернула увагу шляхти та міщан до питань грошового обігу і прискорила процес підготовки реформи монетної системи в країні. Вже у 1519 р. видатний польський вчений М. Коперник запропонував на розгляд сейму пруських земель свій меморіал, в якому містились аналіз стану грошових відносин в Пруссії, а також теоретичні роздуми про монету та основні положення проекту грошової реформи / 5 /. Основні його пропозиції: 1/ зосередити монетне виробництво на одному, в крайньому разі двох монетних дворах; 2/ стопа для карбування всіх номіналів повинна бути єдиною; 3/ монетні сеньйори мусять відмовитися від прибутків з монетних дворів; 4/ вся стара /вітчизняна та іноземна/ монета повинна бути викуплена, виходячи з вмісту в ній чистого срібла. Даний проект задовольняв насамперед пруські торгові міста /Гданськ, Ельблонг і Торунь/, зацікавлені у впорядкуванні монетної системи, а поза тим він не зачіпав їх монетних привілеїв. Однак проект не відповідав прагненням польського уряду. По-перше, тут не було пропозиції уніфікувати польську та пруську монетні системи; по-друге, основним номіналом повинен був стати не польський гріш, а пруський солід; по-третє, король намагався одержати максимально можливий прибуток від карбування монет, а М. Коперник з цим не погоджувався. Не останнім фактором було й бажання Сігізмунда I сконцентрувати у власних руках право емісії грошей.

В процесі підготовки монетної реформи пруські міста вели тривалу боротьбу з королем. Проходила вона з перемінним успіхом, але у 1525 р., після поразки Тевтонського ордену у війні з Польшею, міста Гданськ, Торунь, Ельблонг, а також герцог Пруссії Альбрехт Бранденбурзький були позбавлені права карбувати власну монету. Найближчий сейм пруських земель повинен був остаточно вирішити

проблему уніфікації пруської та польської монетних систем / 19, с. 48 /. До початку його роботи один з найбільших економістів того часу, Йост Людвік Деція підготував меморіал, основні положення якого в дбвали точку зору Сігізмунда I / 3, с. 101 /. Описавши хаотичний стан грошового господарства, Деція накреслив і конкретні кроки до його впорядкування. Насамперед враховуючи інтереси торгівлі пропонує збільшити кількість номіналів до чотирьох: гроша, півгроша, тернарія та денарія. При цьому один гріш повинен був дорівнювати 2 півгрошам, або 6 тернаріям, або 18 денаріям. Враховуючи непопулярність серед населення півгрошів, їхнє виробництво планують розпочати на завершальному етапі реформи.

Важливе місце у меморіалі Деція посідало й зґрунтування нової монетної стопи, котра формувалась, виходячи з ринкової ціни срібла та з урахуванням витрат, пов'язаних з виробництвом монет. Тут же зустрічаємо і ряд даних метрологічного характеру: склад сплаву для карбування, кількість номіналів, карбованих з краківської гривни срібла. Підраховано також можливий прибуток від виробництва кожного з них.

Гляго уваги приділив автор і опису зовнішнього вигляду монет, який, на його думку, повинен відрізнятися від вітчизняних та іноземних монет, що перебували в обігу. Це мусило створити труднощі для фальшивомонетчиків. Закінчується меморіал описом порядку організації нового монетного двору і переліком його персоналу.

Меморіал Деція значно різниться від аналогічного документа, укладеного М.Коперником. Насамперед це стосується більшої реальності пропозицій. Вимога повної уніфікації польської та пруської монетних систем, одержання значних прибутків від монетного виробництва, а також доступність та переконливість забезпечили йому підтримку не тільки польським урядом, а й пруською шляхтою. Лише великі торгові міста, котрі володіли правом монетної єґсії, вважали його неприйнятним. Однак у ситуації, що склалась, Сігізмунд I з їхньою думкою вже не рахувався.

З лютого 1526 р. Пйотрковський сейм схвалив проект грошової реформи і доручив королю її проведення в країні. 14 жовтня цього ж року обнародувана нова монетна ординація. Вона передбачала введення в обіг трьох номіналів: денаріїв, тернаріїв та грошів. Кожен з них повинен був карбуватися зі срібла різної проби. З одної вагової гривни слід було карбувати 96 грошів /2 лічильні гривни, кожна по 48 грошів/ / 21, с. 103-110 /. Як бачимо, ординація ґрунту-

ється на старій монетній стопі з часів Яна I Ольбрахта, Олександра I Ягеллончика та Сігізмунда I. Це пояснюється необхідністю офіційно дозволити обіг півгрошів, карбованих згідно зі старою стопою, бо на першому етапі реформи вони були навчені обслуговувати потреби грошового ринку. Крім цього, монетний двір міг би легко перекарбувати старі півгроші, не створюючи нового сплаву.

Текст монетної ординації 1526 р., який містить докладний огляд усіх аспектів монетного виробництва, в майбутньому став зразком для документів подібного роду.

В процесі проведення грошової реформи чільне місце посідало вилучення з обігу свідницьких півгрошів, а також фальшивих та неповноцінних монет. Це питання висувалося й у висезгаданій ординації, і в ухилах сейму. Так, конституція краківського сейму 1527 р. порівняла свідницький півгріш до 5 денаріїв і встановила термін їх вилучення з обігу — один рік. При такому курсі населення, яке мало значну кількість цієї понети, повинно було зазнати значних втрат, і тому не дивно, що урядова акція не мала успіху.

Сейм 1528 р. повернувся до розв'язання монетного питання, і 16 лютого була обнародована монетна ординація / 2I, с. II3-II4 /. Нова ціна свідницького півгроша — 8 денаріїв — наблизилась до реальної. Викуп цих монет передбачалось організувати на всій території держави, а потім відправляти їх на монетний двір як сировину.

Важливе значення мало і рішення про відкриття у Торуні монетного двору для перекарбування свідницьких півгрошів, викуплених на території Мазовецького князівства та Великопольщі.

Водночас прийнято рішення про початок масової емісії польських золотих монет — дукатів. Причиною цього було швидке зростання курсу цих монет, що пояснюється недостатньою кількістю їх на ринку, а також перенасиченістю його дрібними срібними номіналами. З одною вагою краківської гривни золота карбували 56 дукатів / 2I, с. II3-II4 /. Початок емісії цього номіналу приніс певні позитивні результати. Курс дуката на грошовому ринку стабілізувався і протягом 1528—1535 рр. не перевищував 45 грошів за штуку. Однак виробництво золотих монет припинено у 1535 р., після цього їхня ціна знову зросла і 1548 р. досягла 5I гроша / 13, с. 154-155 /.

Разом з проведенням грошової реформи Сігізмунд I надавав уваги уніфікації монетних систем. Зокрема, 28 червня 1525 р. сейм шляхти пруських земель ухвалив нові правила карбування монет /згідно з коронною системою/. Виконуючи це рішення, король 15 червня 1529 р.

видав монетну ординацію, яку 10 травня наступного року затвердив краківський сейм / 21, с. 118-121 /. Передбачалося виробництво п'яти номіналів: денаріїв, солідів, грошів, трояків та шостаків, котрі б повністю відповідали карбованим у Кракові /див. табл./.

Польська грошово-лічильна система першої
третини XVI ст.

Лічильний злотий	Шостак	Трояк	Гріш	Півгріш	Солід	Тернарій	Денарій
I	5	10	30	60	90	180	540
	I	2	6	12	18	36	108
		I	3	6	9	18	54
			I	2	3	6	18
				I	1,5	3	9
					I	2	6
						I	3

У зв'язку з тим що у Торуні був відкритий єдиний для всього королівства монетний двір, виробництво монет у Кракові припинилось. Таким чином, монетна реформа та уніфікація грошових систем Польщі та Пруссії практично завершилися, і надалі грошова система обох регіонів розвивалась в одному напрямі. Удосконалилася система номіналів, а ринок одержав якісну монету, яка краще задовольняла потреби економічного життя.

1. Р я б ц е в и ч В.Н. О чем рассказывают монеты. Минск, 1977. 2. В а ł к о w s k i А. Działalność mennicza Zygmunta Jagiełły w księstwie głogowskim // Biuletyn numizmatyczny. 1973. N 10(88). 3. В у ж а к Ф. Traktat Kopernika o monecie // Mikołaj Kopernik. Lwów, 1923. 4. С h m i e ł А. Do historii dukata z wizerunkiem św. Stanisława // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1921. 5. D m o c h o w s k i J. Mikołaja Kopernika rozprawy o monecie i inne pisma ekonomiczne, oraz J. L. Decjusza traktat o ličiu monety. Warszawa, 1923. 6. F r i e d e n s b u r g F. Shlersiens Munzgeschichte im mittel alter // Coleg Diplomaticus Silesiae. Wrocław, 1888. 7. G r a ż y Ń s k i M. Mennica świdnicka za Zygmunta I. Moneta świdnicka w Polsce // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1911, 1912. 8. G r a ż y Ń s k i M. Reformy monetarne w Polsce w latach 1526-1528 i ich geneza // Przegląd historyczny. 1913, T. 17. 9. G u m o w s k i M. Dukát Alexandra Jagiełły // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1916. 10. G u m o w s k i M. Mennica wileńska w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1921. 11. G u m o w s k i M. Moneta złota w Polsce średniowiecznej // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1912. 12. G u m o w s k i M. Półgroszki świdnickie // Wiadomości numizmatyczne. 1959. 13. H o s z o w s k i St. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1928. 14. J a s i e n i c a P. Polska Jagillonów. Warszawa, 1983. 15. L u b o-

m i r s k i J. Trzy rozdziały z historii skarbowości w Polsce 1505-1532. Kraków, 1868. 16. P i e k o ś i ń s k i F. O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV i XV wieku. Kraków, 1878. 17. R u t k o w s k i J. Skarbowość polska za Alexandra Jagiełłończyka // Kwartalnik historyczny. Lwów, 1909. N 1. 18. T e i c h m a n A. O dukacie koronnym Alexandra // Zapiski numizmatyczne, Kraków, 1884. 19. T e r l e c k i W. Reformy monetarne Zygmunta // Wiadomości numizmatyczne. 1963. Z 2(24). 20. Volumina legum. St. Petersburg, 1859. T.1. 21. Z a g o r s k i I. Monety dawnej Polski. Warszawa, 1845. 22. Z g o r z e l s k a U. Rola półgroszy świdnickich w reformie monetarnej z lat 1526-1528// Wiadomości numizmatyczne. 1974. Z 4(70). 23. Z a b i ń s k i Z. Systemy pieniężne na ziemiach polskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.90

О.М.КАРЛІНА,
доц., Луцький пединститут
СТАНОВЛЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ТА ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ В МАЗОВІЇ
/кінець XV - початок XVII ст./

В умовах феодалізму провідна роль у торгівлі, системі ринкових зв'язків, виробленні товарної продукції належала місту, що зумовлювалось його функцією як центру суспільного поділу праці та існування і розвитком капіталу, тобто власності, в основі якої лежить праця й обмін.

Як і повсюди у середньовічній Європі, товарний обіг - система суспільних зв'язків - отримував у Мазовії правове оформлення: закріплювався у вигляді сукупності прав, що гарантувалися верховною владою й оплачувались митами на її користь.

Основною торговою діяльністю купців були щорічні ярмарки. У мазовецьких містах мережа ярмарків сформувалась тільки у першій

© Карліна О.М., 1992

половині XVI ст. У Мазовії до кінця XV ст. мали місце чотири "надання ярмарків", а за такий же час у Малій Польщі – 38, Великій Польщі – 30. Крім цього, у 1501–1530 рр. у Мазовії таких "надань" було на дві третини менше, ніж в інших районах країни /підраховано за / 22, с. 708 / /. Це пояснюється як порівняно пізнім формуванням міст Мазовії, так і певною віддаленістю регіону від європейських торговельних шляхів.

Надалі кількість ярмарків збільшувалась, дати їх проведення змінювались залежно від потреб торгівлі. У цьому нас переконує аналіз часу укладення ділових угод у Старій Варшаві, зроблений на основі міських книг / 7; 8 /. Якщо : У ст. виділяються зимове піднесення економічного життя міста, пов'язане із торгівлею хутром, врегулюванням фінансових справ, та весняне, – із початком судноплавства по Віслі й торгівлею з містами Східного Помор'я, то на початку XVI ст. більшість ділових угод укладалась у липні-жовтні. Пожвавлення ділової активності у літньо-осінній період можна пов'язати із збільшенням зернової торгівлі.

Кількість ярмарків не була пропорційною економічному значенню міста. Нерідко містечка їх мали більше, ніж розвинуті ремісничо-торгові центри. Наприклад, містечко Віскітки мало п'ять ярмарків згідно з локаційним документом; правда, ні один із них не відбувся на початку XVII ст. / 13, с. 85 /. У деяких містах ярмарки ставали спеціалізованими / 17, с. 94; 15, с. 20–24; 12, с. 36 /.

Основною формою локальної торгівлі були щотижневі торги, які проходили у визначений час і у визначеному місці. Ілюстрації та інші джерела засвідчують, що в Мазовії найбільш поширеними торговими днями були понеділок, вівторок і субота. В окремих містечках товарообмін відбувався у неділю та дні релігійних свят, незважаючи на заборони зі сторони церкви.

Розвитку локальної торгівлі сприяли так звані вільні торги. Про них, насамперед про торгівлю м'ясом, міститься інформація в ілюстрації 1654–1656 рр. Так, в Ломжі "в торгіві і ярмаркові дні, коли проходять вольниці /вільні торги/, прибуває багато різників з м'ясом із містечок і сіл" / 13, с. 72 /. Записи з подібним змістом знаходимо в описі 41 королівського міста. Вільні торги на м'ясо були також в архієпископському Ловчі / 25, с. 12 /. Подібні торги на хліб згадуються лише в ілюстрації Цеханува / 13, с. 2 /.

З метою вивчення локального ринку мазовецьких міст зверне-
мось до місцевих зернових мір. Вони виникли у попередні століття,
їх використання, без сумніву, свідчить про торгові контакти між
поселеннями, котрі користувались однією і тією ж мірою. Зерно бу-
ло найбільш поширеним товаром в обміні між містом і селом, зернові
міри допомагають правильно визначити райони місцевої торгівлі
/ 18, с. 67 /.

Ілюстрації, інвентарні та інші джерела свідчать, що в XVI-
першій половині XVII ст. у Мазовії, незважаючи на способи держави
уніфікувати одиниці виміру товарів, широко використовувались міс-
цеві зернові міри, однак вони не були статичними. У цей час поміт-
на тенденція витіснення локальних мір невеликих міст і розширення
використання мір значних торгових центрів.

Радіус поширення місцевих зернових мір не перевищував 20-
30 км. Варшавська і ломжинська міри застосовувались на більш ши-
рокій території, що засвідчувало формування у цих містах стійкого
зернового ринку /виходив за межі локального/.

Далеко не всі міста мали власні зернові міри, деякі з них не
згадуються у відомих нам документах, але на основі вживання, на-
приклад, ломжинської міри у сусідньому місті - Остроленці, у селах
навколо Візни, Вонсоша, Кольна, Замброва / 13, с. 4-64, 83-89,
115-120 / - правомірно припустити, що у даному місті ніколи не бу-
ло своєї міри або вона з часом зникла.

Документи дають змогу стверджувати, що локальні ринки, зокре-
ма на зерно, мали такі міста Мазовії: Бельськ, Варка, Варшава, Віз-
на, Гомбін, Гарволін, Гостинін, Закрочим, Каменець, Дів, Ломжа,
Лятовіц, Макув, Мінськ, Нове Место /на Соні/, Нур, Острув, Плоньськ,
Плоцьк, Рава, Рожань, Станіславув, Цеханув, Черськ. Усі вони були
ремісничо-торговими центрами. Мабуть, у містечках, особливо аграрних
за своїм характером, зернових ринків не було. Слабка товарність
окремих районів не давала змоги кожному містечку створювати влас-
ний, локальний ринок. Разом з тим, існування на порівняно невели-
кій території декількох міст спричиняло до того, що окремі ло-
кальні ринки склалися саме з них та оточуючих сіл. Інколи такі
локальні ринки не можна розмежувати, бо на одній і тій же терито-
рії кожного з них вживались дві міри, як, наприклад, у селах біля
Гостиніна - гомбінська і гостинінська / 16, с. 98-113 /.

Співвідношення між місцевою і гданською мірами дає змогу
виявити ступінь залучення того чи іншого району до торгівлі з

Гданськом. У Мазовії тільки гомбінська міра повністю збігалася з гданською; до останньої наближувалась гостинінська, равська і варшавська: Равське воєводство і центральна частина Мазовії мали давні торговельні зв'язки з Гданськом. Решта локальних мір співвідносилась із гданською як 4:3 або 5:4, а ломжинська – 3:2, що не було випадковим: Ломжа – економічний центр північно-східної Мазовії, де внутрішня колонізація розпочалась порівняно пізно і в XVI ст. інтенсивно продовжувалась.

Люстрації 60-х років XVI ст. фіксують однакові ціни на жито та пшеницю, що свідчить про стабілізацію становища на зерновому ринку. Основний фактор нівелювання ціни – існуючий поза локальним ринком постійний попит. Місцеві ринки в Мазовії були невеликими, оскільки містечка переважали над розвинутими ремісничо-торговими центрами.

Мазовія мала налагоджене виробництво товарного хліба. Загалом у Мазовії хлібні культури займали 52 % посівів зернових, що на 5 % більше, ніж в середньому по країні / 26, с. 145 /. Жито й пшениця, за нашими підрахунками, у 1564–1565 рр. становили 59 % усього врожаю зернових у королівських фільварках. Подібне спостерігалось також у великих церковних маєтках / 24, с. 168 /. Площі, які відводились під жито й пшеницю у першій половині XVII ст., не зменшились, а в деяких фільварках навіть збільшились за рахунок зернових, призначених переважно для внутрішнього споживання.

Товарність хліба, вирощеного у королівських фільварках, була високою: 81–84 %. Ці дані, отримані нами на основі аналізу люстрацій, не можуть характеризувати товарність зернового виробництва загалом в регіоні, бо лише королівські фільварки були повністю орієнтовані на ринок. Виділити масу зерна, яка продавалась селянами з власних господарств, не видається можливим.

У XVI ст. в зернову торгівлю було втягнуто 43 міста Мазовії: у Плоцькому воєводстві – п'ять, Равському – вісім, Маловецькому – 30 / 21 /. У жодному іншому регіоні країни городяни не вивозили так масово зерно, як у Мазовії, що пояснюється не тільки досить високою кількістю хліба на ринку і можливістю використання водних шляхів, а й відсутністю аж до середини XVI ст. єдиного торгового центру в регіоні. Варшава лише набувала для Мазовії того значення, яке мав Краків для Малої Польщі або Познань – для Великої Польщі.

Документи митниці у Влоцлавку переконують: найбільше купців, які торгували зерном, було у Варшаві, 93 купці протягом 1537-1576 рр. вивезли у напрямку до Гданська 6330,5 лашта хліба, або 28,3 % загальної кількості хліба, зареєстрованого на митниці як такого, що належав мазовецьким купцям-городянам. У другій половині XVI ст. у Варшаві сформувалась група купців, кожен з яких вивозив щорічно 50-60 лаштів зерна. У 70-х роках варшавські торговці шукали товарне зерно у віддалених повітах Мазовії та інших землях Речі Посполитої: Ф.Пйотровський, Т.Котляж вивозили зерно із Нура / 21, с. 309 /, Я.Ферльонг співробітничав з купцями Казімежа Дольного / 21, с. 426 / М.Вальбах підтримував постійні торгові контакти з магнатами і шляхтою Волині / 3, ф. 25, оп. I, спр. 17, арк. 394 зв.-395, 425 зв.-427 /.

За кількістю торговців зерном і за об'ємом його вивозу серед міст Мазовії виділялися Закрочим, Нур, Пултуськ, Ломжа і Ловіч. Таким чином, міста Равського, частково Плоцького і розташовані на Віслі, Бугу та Нареві Мазовецького воєводства брали активну участь у зерновій торгівлі з Гданськом. Якщо в першій половині XVI ст. в експортну торгівлю зерном було інтенсивно втягнуто купецтво міст західної і східної Мазовії, то у другій половині століття питома вага східної частини регіону в загальному об'ємі вивозу зерна із Мазовії, за нашими підрахунками, зросла з 10 /1537 р./ до 38 % /1575 р./.

У XVI ст. "лісові товари" за об'ємом вивозу з Мазовії у напрямку Гданська посідали друге місце. Документи свідчать, що городяни, передусім Ломжі, Пултуська, Станіславува і Варшави, вивозили найбільше "ванчоса" - первинно обробленого дерева, необхідного для суднобудування. Інструкція Осецького староства 1572 р. з описом сортів товарного дерева, одиниць виміру та цін підтверджує, що лісовий промисел у Мазовії був підпорядкований потребам гданського ринку / II, с. 72 /. Вивіз деревини мав давні традиції. До нього були залучені навіть віддалені, слабо освоєні райони, зокрема, Осецьке староство у другій половині XVI ст.

Документи митниці у Влоцлавку за 1537-1576 рр. фіксують обмежений асортимент вивозу товарів мазовецькими купцями. Номенклатура зовнішнього ринку характеризувалась незмінним пануванням сільсько-господарської і промислової сировини в експорті при майже повній відсутності продукції міських ремесел.

На кінець 70-х років XVI ст. через Влоцлавек купці 22 міст Мазовії привозили оселедці, 12 - пиво, десяти - сукно, дев'яти - с. в, восьми - вино, десяти - інші товари: скло, олово, прянощі тощо. За влоцлавськими митними матеріалами торгівці польських міст купили у Гданську 26670 бочок оселедців, в тому числі мазовецькі купці - 15919,5 бочки /близько 60 %/. Основна частка ввозу оселедців припадала на Ловіч, Скерневіце, Варшаву. Зазначимо, що для більшості купців, зайнятих зерновою торгівлею, основним еквівалентом в імпорті були оселедці.

Ввезенням сукна у Мазовію займались, головним чином, варшавські купці. Його частка в об'ємі купецької торгівлі з огляду на сухопутні шляхи була незначною. За браком письмових джерел таке припущення не можна підтвердити фактичними даними.

Ввіз солі мав певне значення тільки для міст північно-східної Мазовії: Нура і Ломжі; напоїв - великих міст: Варшави, Ловіча, Ломжі.

Загалом асортимент мазовецького імпорту був ширшим від експорту і орієнтувався на основні суспільні верстви населення.

Інтенсивність торговельних зв'язків мазовецьких міст з Гданськом в XVI ст. була різною. У Плоцькому воєводстві першість належала городянам Плоцька, торговий асортимент яких був найбільш різноманітним. Млава викликала зацікавленість гданських купців своїми ярмарками, відомими продажем великої кількості худоби / 15, с. 33 /. Жителі західної частини Мазовецького воєводства активно торгували з Гданськом зерном, городяни Закрочима, Пултуска і Вишогруда - зерном та обробленим деревом /східна і північно-східна Мазовія/.

Міста південної Мазовії брали мінімальну участь у гдансько-польській торгівлі. Таке становище пояснюється деревагою варшавського купецтва у цьому районі вже у першій половині XVI ст. Серед міст Равського воєводства особливо виділялись Ловіч, Скерневіце і Сохачев - міста-посередники у товарообміні Малої Польщі та Східного Помор'я / 18, с. 31-33 /.

Продаж волів за вартістю посідав друге місце в польському експорті XVI ст. / 22, т. I, с. 62-71, 247-248 /. У східно-поморському напрямку худобу переганяли через Лів, Каменець, Рожань, Цеханув /або Пшасниш/, Млаву. Інший шлях вів через Раву, Скерневіце - Ловіч. Другорядне значення мала дорога через Нур, Ломжу, Кольно. Мазовія залишалася в стороні від двох головних для поль-

ського експорту худоби торгових шляхів, які йшли з України й Молдавії через Люблін і Сандомир у Сілезію / 5, с. 192-193 /. Однак через мазовецькі міста у гданському і крулевецькому напрямках переганялась значна кількість волів. Виходячи із суми мита можна припустити, що 1565 р. пройшло через Млаву не менше 4000, Нур - 1300, Ломжу - 300-600 волів / 15, с. 33, 52, 79; 13, с. 167, 172 /. Торгівлею волами були відомі ярмарки Гарволіна, Пласниша, Цеханува, Ловіча, Плоцька, Бельська і Млави / 12, с. 10; 13, с. 2, 1; 15, с. 24, 45, 47, 52, 192, 197 /.

У постійний асортимент товарів на міському рині входила сіль. У другій половині XV ст. ряд мазовецьких міст /Рава, Варка, Варшава, Гостинін, Сохачев /було звільнено від мит у торгівлі сіллю і надано право організації складів солі, яка привозилась із Бохні та Велички / 6, т. 1, № III, III; т. 2, № 138 /. Зазначені міста могли без обмежень купувати сіль у місцях видобутку і транспортувати для дальшого продажу. Проте організація соляних складів не витіснила з Мазовії поморську сіль. Використання водного шляху, як згадувалось, сприяло активній торгівлі нею в Ломжі і Нурі. Ввіз солі з Помор'я сухопутною дорогою контролювався митницями у Вонсоші і Граві. На жаль, збереглися лише уривчасті відомості про сплату мита у цих містечках. Так, з період з 5 серпня 1565 р. по 6 квітня 1566 р. у Вонсоші зареєстровано 1005 бочок солі, за такий же час у Граві - 252 бочки / 22, т. 2, с. 126 /.

З іншими областями Польщі Мазовія мала менш інтенсивні торговельні зв'язки, ніж із Східним Помор'ям. До кінця XV ст. мазовецькі купці майже не контактували з купцями Кракова / 10, с. 148 /, що опосередковано засвідчує книга записів про отримання міського права Кракова. Вихідці із міст Мазовії становили близько 1 % людей, які стали повноправними городянами Кракова у другій половині XV ст. /підраховано за / 9 // . Зауважимо, що серед них не було жодного купця.

Регулярні торговельні зв'язки між мазовецькими купцями і Краковом налагодилися у другій половині XVI ст. Цьому сприяла посередницька роль міст Равського воєводства /Скерневіц, Ловіча, Сохачева/ і Варшави у товарообміні між Краковим і Гданськом / 18, с. 28-29 /, хоч об'єм цієї торгівлі становив лише 3 % вивозу Кракова / 19, с. 75 /.

Торгові контакти Мазовії і Сілезії активізувались у другій половині XV ст., після того, як у 1456 р. варшавські купці домог-

лися дозволу не платити мито у Велюні /одна із митниць на шляху до Вроцлава/ при умові повернення із Вроцлава протягом місяця / 20, с. 16-17 /. Фрагментарні відомості про сплату мита у Велюні й Ости еві свідчать: асортимент товарів, які вивозились із Мазовії в напрямку Вроцлава, був обмеженим – необроблена шкіра, віск, мед. З Вроцлава привозили різні сорти сукна, метали й металеві вироби / 22, т. 2, с. 146, 166 /. Із Сілезією активно торгували Варшава та міста Гавського воєводства.

Товари із Великого Князівства Литовського постачались до Польщі двома шляхами: через Люблін і мазовецькі міста. У торгових контактах з Литвою Варшава висунулась на перше місце вже у першій половині XV ст., коли налагодився інтенсивний тов. обмін з Берестям / 8, к. 99, 145, 410, 415, 586, 618, 654, 661, 670, 675, 695, 704, 743, 951, 1237, 1256 /. Зрозуміло, литовські товари не закінчували свого шляху у Варшаві. Роль варшавського купецтва як посередника у торговельних зв'язках між Литвою і Великою Польшею, Помор'ям, також Сілезією чітко виступає у міських книгах Варшави за 1427-1526 рр.

У XVI ст. торгівля Мазовії і Великого Князівства Литовського зміцніла за рахунок втягнення у неї прикордонних міст: Ломжі, Нура і Ліва. В асортименті товарів, які ввозились у Польщу, і надалі переважало хутро й хутрянні вироби, шкіра і віск. Основу вивозу в Литву і Білорусію становили сілезькі металеві вироби, дешево польське сукно / 2, с. 252-289 /. Абсолютна більшість товарів ввозилась і вивозилась купцями із Вільна, Гродна, Пінська, Берестя. Варшавські купці не були активними в той час на ринках цих міст. Мабуть, торгівля по Віслі з орієнтацією на Гданськ давала більше прибутку, ніж посередництво у товарообміні.

Торговельні зв'язки Варшави й Волині отричали розвиток у другій половині XVI ст. Посилення внутрішньої колонізації, збільшення зернового виробництва на Волині зробили можливим проникнення варшавських купців за межі регіонального ринку при умові нагромадження значного торгового капіталу.

Гродські й земські актові книги волинських повітів другої половини XVI ст. містять порівняно невелику кількість документів з інформацією про торговельні зв'язки Мазовії й Волині / 3, ф. 21-22, 25-28; джерелознавчу характеристику волинських актових книг див.: / . До торгівлі з Варшавою були залучені переважно феодали.

Городяни Луцька, Володимира, Кременця, Острога і Заславля у цих архівних матеріалах подані фрагментарно.

У Волинських актових книгах згадуються вісім варшавських купців: Давид Гекнер, Мельхіор Вальбах, Ян і Станіслав Борбахи, Андрій Трепор та ін. Серед них виділяється М. Вальбах, згаданий у 42 актах. Його торгові контакти з Борзобогатими-Красненськими, Жоравницькими, Г. Бонієм-Печихвостським та іншими феодалами і деякими городянами були пов'язані, з одного боку, із торгівлею попелом, воском та зерном, з другого – придбанням контрагентами імпортованих Вальбахом товарів. Волинські купці й шляхта виступають, як правило, його боржниками. За несвоєчасну сплату величезних боргів /обчислювались десятками тисяч талерів/ і нестачання товарів, зумовлених у контрактах, Луцький гродський суд неодноразово присуджував передачу маєтків Борзобогатих-Красненських /сіл Забороль, Красне, Іваничі/ М. Вальбаху "у держання" / 3, ф. 25, оп. I, спр. 3, арк. 269; спр. 4, арк. 50-50 зв.; спр. I7, арк. 426 зв., 526 зв., 533, 636-636 зв., 657-657 зв., 745-746, 748-751; спр. I8, арк. 24-24 зв., 260 зв. /.

Варшавських купців на Волині приваблювала можливість скуповувати попіл, меншою мірою – дерево й зерно. Актові книги містять угоди про виробництво попелу / 100-500 лаштів/ у Дубровицькій, Степанській та Острозькій пушах / 3, ф. 26, спр. II, арк. 61-62; спр. I2, арк. 402 зв.-403 зв.; спр. I3, арк. I57 зв.-I58 /.

Іншою формою придбання експортної продукції була її купівля на ярмарках Луцька і Володимира за посередництвом торгових агентів, які представляли волинську дрібну шляхту. Місцем укладання нових контрактів і часом розрахунків були також ярмарки Любліна, через котрий проходив торговий шлях із Луцька і Володимира до Варшави / 3, ф. 25, спр. I7, арк. 225 зв.-226 /.

Мазовецькі купці брали участь у товарообміні зі Львовом. Тісні контакти налагодили у другій половині XV ст. насамперед купці Варшави, меншою мірою – Гарволіна, Рави, Варки. Зі Львова привозили аптекарські товари, східні килими, сукна, вина / 4, ф. 52, оп. 2, спр. 377, арк. 552, 634-635; спр. 378, арк. 308-309, 749; спр. 385, арк. 215; спр. 389, арк. 754-755 /.

Торгівці Рави були активними посередниками у вивозі до Вроцлава худоби, яку купували у львівських купців на ярмарках Ярослава і Любліна / 4, ф. 52, спр. 249, арк. 215-220; спр. 251, арк. II82-II87 /.

Суми таких операцій обчислювались сотнями талерів. Еквівалентом у цій торгівлі були кольорові метали й металеві вироби із Силезії.

Інтереси деяких мазовецьких торговців, зокрема Яна Гольдшміта, Бальцера Гізи з Варшави, Матіаса Длугоша з Рави, переплітались з відомими купецькими родичами Львова – Корняктами і Бернатовичами / 4, ф. 52, спр. 249, арк. 45–46; спр. 528, арк. 644–648 /.

Отже, наприкінці XV–XVI ст. товаробіг як система суспільних зв'язків отримала дальше правове оформлення. Внаслідок цього утворилася розгалужена система торгів і ярмарків, що сприяло інтенсифікації міської торгівлі й утворенню локальних ринків, де насамперед відбувався обмін між містом і селом. Така місцева торгівля була дрібною – джерела мало говорять про неї, але значення її очевидне. Міста й містечка залишились гочтрами переважно місцевого обміну.

У середині XVI ст. сформувалася єдиний економічний центр Мазовії – Варшава. Згодом це призвело до зменшення кількості міст, які брали участь у міжрегіональній торгівлі. Використовуючи водні шляхи, мазовецькі купці особливо активно торгували з Помор'ям, передусім з Гданськом, куди із Мазовії постачали зерно й "лісові товари". За посередництвом гданських купців ці товари експортували у Західну Європу.

І. Крикун М.Г., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. 1987. Вип. 36. 2. Мятная книга, или реестр мита нового, с оценкою разных товаров, провозившихся через Брест в течение первой половины 1583 г., и обозначением количества пошлин, взимавшихся за эти товары на Брестской таможене /коморе// Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1887. Т. 3, 4. 3. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. 5. В а с з а н о в с к і J. Z dziejów handlu polskiego XVI–XVIII wieku: Handel wołami. Gdańsk, 1977. 6. Jura terrestris. Warszawa, 1972. 7. Księga radziecka miasta Starej Warszawy. Wrocław etc., 1963. 8. Księgi kawnicze miasta St. Warszawy z XV wieku. Warszawa, 1916. T.1: Księga nr 525 z lat 1427–1455. 9. Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506. Kraków, 1913. 10. К у т р з а б а S. Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski. Kraków, 1902. 11. L e s k i e w i c z o w a J. Dobra osieckie w okresie gospodarki folwaroczno-pańszczyźnianej XVI–XIX w. Wrocław, 1957. 12. Lustracja województwa mazowieckiego 1965. Warszawa, 1967. Cz.1. 13. Lustracja województwa mazowieckiego 1965. Warszawa, 1968. Cz.2. 14. Lustracja województwa mazowieckiego XVII wieku. Wrocław etc., 1968. 15. Lustracja województwa piackiego: 1565–1789. Warszawa, 1965. 16. Lustracja województwa rawskiego 1564. i 1570. Warszawa, 1959. 17. Lustracja województwa rawskiego XVII wieku. Wrocław etc., 1965. 18. M a ł e c k i J.M. Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku. Warszawa, 1963. 19. O b u c h o w s k a – P y s i o w a H. Udział Krakowa w handlu zagranicznym Rzeczypospolitej w pierwszych latach XVII wieku. Wrocław, 1981. 20. Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy: 1376–1772. Warszawa, 1913. 21. Regestra theloniei aquatici wladislaviensis

saeculi XVI. Kraków, 1915. 22. R y b a r s k i R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Poznań, 1928. T.1,2. 23. S a m s o n o w i c z H. Przemiany wsi droznych w Polsce późnego średniowiecza // Przegląd Historyczny. 1973. Z.4. 24. T o p o l s k i J. Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do końca XVIII wieku. Poznań, 1958. 25. Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku. Kraków, 1920. 26. W y c z a ń s k i A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce, w latach 1500-1580. Warszawa, 1960.

Стаття надійшла до редколегії 05.02.90

Т.С.ПОЛЕЩУК,
асист., Львівський університет

М.В.ЧОРНИЙ,
асп., Інститут суспільних наук АН УРСР

РОДЬ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
В УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ
/До 150-річчя від дня народження/

Виняткове місце у духовному розвитку і громадсько-політичному житті українського народу другої половини XIX ст. посідає Михайло Драгоманов, мислитель і публіцист, вчений і педагог. Бурхлива громадсько-політична діяльність і багатогранна творча спадщина М.Драгоманова, яка, з одного боку, стала продовженням шевченківських традицій, а з другого – заклала підвалини духовного злету І.Франка, Лесі Українки, М.Павлика, В.Стефаника, має неоціненне значення.

М.Драгоманов сформувався як український національний діяч, виходячи із загальнолюдських ідеалів, створених європейською цивілізацією, і, зокрема, із принципів демократизму і політичного радикалізму. Розглядаючи історичну долю українського народу в слов'янському та європейському контексті, він дійшов висновку, що ідеали європейської цивілізації можуть бути утверджені на Україні тільки в українській національній формі.

© Поleshuk T.S., Chorniy M.V., 1992

Палкий прихильник слов"янського єднання на засадах федералізму, М. Драгоманов виступав за духовний союз України з усім слов"янським світом. Упродовж майже трьох десятиліть він підтримував живі контакти з багатьма представниками демократичного руху слов"янських країн. Як професор Софійського університету, знавець та дослідник болгарського фольклору і літератури, М. Драгоманов на практиці сприяв реалізації своїх ідей.

Учні і послідовники українського діяча – І. Франко, М. Павлик, І. Шишманов, М. Арнаудов – поклали початок вивченню внеску М. Драгоманова в українсько-болгарські взаємини. Плідними були наукові пошуки болгарського дослідника Петко Атасова, який у 50–60-ті роки опублікував ряд статей з цієї проблеми. Автор увів до наукового обігу десятки архівних документів, які значно розширили наші уявлення про болгаристичні інтереси М. Драгоманова. З радянських вчених найбільший доробок тут має К. Поглубко, хоч зв"язків М. Драгоманова з Болгарією торкались і ті автори, котрих цікавила особистість українського мислителя загалом – Д. Заславський, І. Романченко, Р. Іванова, В. Сокурєнко та ін.

Патріотизм М. Драгоманова, його федералістсько-демократичні погляди, критика позицій російських соціалістів з питань стратегії і тактики визвольної боротьби спричинилися до того, що марксистська історіографія вбачала у М. Драгоманові передусім націоналіста і буржуазного ліберала. Через таку призму розглядалось і його значення в українсько-болгарських взаєминах.

Мета статті – показати, як виник і зростав інтерес М. Драгоманова до Болгарії, що в останній період життя стала для нього другою Батьківщиною; прстежити зв"язки видатного українського вченого з представниками болгарської громадськості та розкрити їхнє значення для становлення українсько-болгарських взаємин.

Зацікавлення історією, літературою, фольклором, народними традиціями Болгарії виявляються у М. Драгоманова ще на початку 60-х років XIX ст. У своїй "Автобіографії" він писав, що, вивчаючи українську народну словесність, зокрема історичні пісні, по- порівнювати їх з піснями балканських народів / 6, т. I, с. 49 /. На спільні мотиви деяких українських і болгарських народних пісень звертається увага у виданій ним спільно з В. Антоновичем книзі "Історичні пісні малоруського народу" /1874/.

Немає сумніву, що інтерес М. Драгоманова до болгарської пісні значною мірою викликаний тим, що він, як і інші учасники київсь-

кої "Громади", підтримував стосунки з південно-слов'янською молоддю, котра здобувала освіту у навчальних закладах Києва. Зв'язки "громадівців" з болгарами були настільки тісними, що, як свідчить В.Синьогуб, на своїх зібраннях вони співали болгарських пісень / 14, с. 42 /.

М.Драгоманову були близькими і зрозумілими національно-визвольні змагання південних слов'ян за свободу і незалежність проти ненависного османського рабства. Коли розпочалось Герцеговинське повстання, М.Драгоманов через пресу звернувся до української громадськості із закликом допомогти сербам, черногорцям болгарам / 8 /. Влітку 1875 р., перебуваючи у закордонній відпустці, він передав одній серсько-далматинській газеті у Відні 150 крб., з яких раних київською студентською молоддю на підтримку повстанців. Подіями на Балканах викликана поява брошури "Про українських козаків, татар та турків". За словами М.Драгоманова, вона мала "зв'язати агітацію у східній справі з національними українськими традиціями" / 6, т. I, с. 62 /.

Наприкінці лютого 1876 р. М.Драгоманов змушений був емігрувати за кордон, оскільки його педагогічна і громадська діяльність в Київському університеті та "Громаді" стали викликати незадоволення царської влади. У Відні він встановив тісні контакти з російськими та українськими політичними емігрантами. З їхньою допомогою М.Драгоманов познайомився з болгарами, що проживали в австрійській столиці. П.Атанасов вважає, що серед них міг бути і Л.Каравелов / 2, с. 27 /. Є відомості, що М.Драгоманов був поінформований про підготовку повстання в Болгарії, зокрема, про революційну діяльність Х.Ботева / 13, с. 72 /.

У Відні М.Драгоманов заприятелював з болгарським видавцем Я.Ковачевим, з яким його познайомили С.Подолінський і О.Терлецький, котрі публікували в його друкарні пропагандистські брошури / 7, с. 19 /. К.А.Поглубко вважає, що, готуючись до видання журналу "Громада", М.Драгоманов мав намір скористатися послугами Я.Ковачева. Це тим більш вірогідно, що з середини 1876 р. у болгарській друкарні готувалася до видання брошура М.Драгоманова "По вопросу о малорусской литературе" / 1, с. 143 /. Однак співробітництво українських діячів з Я.Ковачевим припинилось через арешт О.Терлецького та його болгарського видавця. Їх звинуватили у соціалістичній пропаганді / 7, с. 21 /. 20 травня 1876 р. М.Дра-

гоманов повідомляв П.Лаврову в Лондон, що "Болгарія тепер не надійна" і є план друкувати літературу в Англії / 9, с. 26 /.

Тим часом повстання в Болгарії зазнало поразки. Щоб привернути увагу громадськості до важкого становища болгарського народу, М.Драгоманов переклав з болгарської газети "Ден" статтю і надіслав для публікації в Росію / 2, с. 28 /. Якраз тоді вийшла книга Г. Іречека "Історія Болгарії", яка викликала широкий резонанс серед наукової громадськості. М.Драгоманов вирішив відгукнутися на неї рецензією. У листі до О.М.Піпіна, датованому червнем 1876 р., він повідомляв: "Написав про болгар з приводу книги К.Іречека. ... Послав. Суворін іше: "Стаття чудова, але помістити не могу, оскільки вона заперечує все, про що йдеться в передових статтях у мене" / 5, с. 77-78 /. Мабуть, у рецензії критично оцінювалась зовнішня політика Росії на Балканах. Уже тоді, тобто приблизно за рік до початку російсько-турецької війни, М.Драгоманов радив віденським знайомим – болгарам не захоплюватись можливістю визволення їхньої батьківщини самодержавною Росією, послаючись при цьому на український досвід / 5, т. I, с. 181, 518-519 /.

Судовий процес над О.Терлецьким і С.Подолінським змусив М.Драгоманова, котрий співпрацював з ними, покинути Австрію /жовтень 1876 р./ і оселитись у Женеві. Тут він заснував українську друкарню і почав видавати перший незалежний політичний орган українською мовою – журнал "Громада". Він вступив у контакти з російськими революційними емігрантами – Г.В.Плехановим, В.І.Засулич, С.М.Степняком-Кравчинським та іншими, налагодив листування з галицькими радикалами. Водночас М.Драгоманов уважно слідкував за подіями на Балканах. "Сербо-болгарський рух і потім війна з Туреччиною, – згадував він пізніше, – давали мені ... повід для проводу ліберально-федеральних ідей..." / 6, т. I, с. 66 /

В той час, коли практично всі органи преси в Росії закликали до визвольної місії на Балканах, на сторінках петербурзької газети "Молва" М.Драгоманов опублікував статтю "Чистое дело требует чистых средств", де висловив сумнів у безкорисливості східної політики російського уряду, піддавши нищівній критиці внутрішні порядки Росії. Ці думки він розвинув у наступних брошурах – "Турки внутренние и внешние", "Внутреннее рабство и война за освобождение". "До чого довоєвались?" М.Драгоманов вказував на те, що Росія не може вести успішної зовнішньої політики, а тим більше

війни, поки в ній безроздільно панує бюрократія, а російська громадськість змушена мовчати. Він доводив, що не можна визволити "слов"янських братів" від "турків зовнішніх", поки над "визволителями" непорушно панують "турки внутрішні". Утверджувати свободу в чужій країні можуть лише люди, вільні у себе вдома, не заплямовані казнокрадством і тілесними покараннями селян. Інакше османська неволя зміниться засиллям російського самодержавства / 6, т. 2, с. 20-121 /.

Публіцистичні виступи українського діяча дали привід російській офіційній пресі зарахувати М. Драгоманова в стан противників війни за визволення слов"ян. У листі до О.С.Суворіна він так відповів своїм опонентам: "Я не тільки ніколи не був "противником війни" з Туреччиною, але зовсім навпаки... я висловлювався найбільш гарячим прихильником війни з Туреччиною... до повного визволення всіх підкорених нею народів... Тільки разом з тим я був прихильником і внутрішніх реформ Росії..." / 1, с. 143 /.

Подальший хід історичних подій підтвердив обґрунтованість передбачень М. Драгоманова щодо намагання царизму підкорити визволену Болгарію своєму диктатові.

М. Драгоманов був добре обізнаний з подіями, які відбувались у Болгарії після її звільненя від турків. Він листувався з В. Дебогорієм-Москвівичем та К. Юр"євим - українськими емігрантами, які там проживали. У статті "Историческая Польша и великорусская демократия", надрукованій 1881 р. на сторінках "Вольного слова", М. Драгоманов відзначив, що "у болгар немає ще визначених партій, а соціалістичні ідеї ледве починають до них проникати" / 5, т. 1, с. 181 /. Український діяч, повертаючись до подій 1875-1878 рр. на Балканах і характеризуючи позицію революціонерів Росії, виявив глибоке розуміння завдань, котрі стояли перед південнослов"янськими народами. Коли в квітні 1881 р. князь Баттенберг здійснив державний переворот з метою ліквідації Тирновської конституції, М. Драгоманов опублікував на сторінках газети "Вольное слово" статтю "Русский кулак и болгарская свобода", де виступив на захист свободи і незалежності Болгарії. Аналізуючи таємні циркуляри російського уряду, що якимось-то шляхом попали на сторінки зарубіжної преси, він довів участь царської Росії у підготовці перевороту. Принагідно М. Драгоманов пригадав власні дискусії з болгарами 1876 р., коли попереджав їх про наслідки російської політики на Балканах. "І що ж? - запитував автор. - Хіба світ не бачив, як петербурзький

уряд допустив "болгарські жахи" на пасху 1876 р., хіба серби і болгари не спробували нагайок визволителів... хіба Болгарія не перетерпіла деспотизму кн.Черкаського і його губернаторів, хіба серби не були вже зражені Сан-Стефанським миром, а болгари - Берлінським трактатом, хіба Болгарія не була віддана свавілля "Баттенберга і Ернрота..." / 5, т. I, с. 518 /.

М. Драгоманов радо вітав возз'єднання у вересні 1885 р. Східної Румелії з Князівством Болгарія. Лідія Драгоманова, його дочка, писала, що в Женеві батько ходив проводити болгарських студентів, котрі їхали на сербсько-болгарську війну, виголосивши велику промову перш поїздом / 2, с. 30 /.

Поступово особистість М. Драгоманова і про відувані ним політичні ідеї та погляди викликатимуть дедалі більшу зацікавленість в колах молодой болгарської інтелігенції. Так, на початку 80-х років XIX ст. студент історико-філологічного факультету Київського університету Спіро Гулабчев, палкий прихильник народництва, близько сприйняв федеративні ідеї М. Драгоманова / 20, с. 106 /. Перебуваючи літом 1885 р. у Львові, він познайомився з М. Павликом, котрий 5 липня цього ж року писав М. Драгоманову у Женеву: "Ваші праці він / Гулабчев. - Т.П. і М.Ч. / знає і хотів би з Вами особисто познайомитися або хоча б переписуватись" / 12, т. 4, с. 426 /. Таким чином, саме М. Павлик рекомендував молодого болгарина М. Драгоманову, а не навпаки, як твердить П. Атанасов / 2, с. 29 /.

Зимом 1885-1886 рр. у Женеві С. Гулабчев познайомився з М. Драгомановим і отримав від нього нелегальну літературу для перевезення в Росію. Цілком ймовірно, що в даному разі С. Гулабчев виконував конспіративне завдання одного з київських гуртків. 15 лютого 1886 р. у С. Гулабчева, який прибув з Константинополя в Одесу, знайдено 37 примірників різноманітних заборонених до розповсюдження в Росії видань М. Драгоманова, зокрема, "Вольное слово" / 10 прим. /, брошуру "Историческая Польша и великорусская демократия" / 3 прим. / та ін. / 18, арк. 1-3; 4, арк. 1 /. С. Гулабчев відмовився повідомити, де він придбав цю літературу, і заявив, що вона йому необхідна для порівняльного аналізу болгарських народних пісень, вивчення слов'янського питання, розробки федеративних і демократичних ідей, котрими він постійно займається / 18, арк. 3 /. За спробу нелегального перевезення літератури болгарського студента було заарештовано 3 червня того ж року його "як неблагодійного іноземця" вислали

за кордон / 18, арк. 27 /. Повернувшись на батьківщину, С.Гулабчев продовжував підтримувати контакти з М.Драгомановим.

У Женеві з М.Драгомановим познайомився Н.Габровський, тоді ще студент, а пізніше – відомий громадський діяч. Отримавши вищу освіту, він повернувся у Болгарію, де працював суддею, вчителем і водночас розгорнув соціалістичну пропаганду серед молоді. Тривалий час він листувався з М.Драгомановим, отримував від нього журнал "Свободная Россия" / 2, с. 33 /.

Протягом 1885–1888 рр. М.П.Драгоманов листувався з відомими болгарськими політичними діячами З.Стояновим і Д.Ризовим. У його листах, розглянутих К.Визвизовою–Каратеодоровою і К.А.Поглубком / 4; 16, с. 124–134 /, зачіпалися як теоретичні, так і конкретні питання, пов'язані з громадсько–політичним і культурним життям Болгарії. Але безпідставні напади З.Стоянова на російських емігрантів змусили М.Драгоманова розірвати з ним стосунки. Пізніше він згадував: "Ми обмінялись листами про російських "нігілістів", яких він суцільно звинувачував у співчутті російському уряду в болгарському питанні, накінець, я зовсім на нього розізлився за фельетон в "Свободі" зі списками підозрілих..." / 3, с. 130 /. Листування припинилось, однак це не заважало їм поважати один одного. Так, З.Стоянов із задоволенням зустрів повідомлення про запрошення М.Драгоманова на викладацьку роботу до Вищої школи, вмістивши про це замітку в газеті "Свобода" / 2, с. 32 /. По прибутті до Софії М.Драгоманов відвідав З.Стоянова і мав з ним бесіду. Смерть болгарського діяча в Парижі 2 вересня 1889 р. схвилювала М.Драгоманова, і він записав у щоденнику: "Коли я висловив Мілетичу співчуття з приводу смерті З.Стоянова як людини все ж талановитої і роботящої, він зауважив, що З.Стоянов був фанатиком і несправедливо ставився до своїх політичних противників. Останнє я і сам визнав, однак мені все ж таки шкода Захарія Стоянова..." / 3, с. 133 /.

В особі Д.Ризова М.П.Драгоманов бачив громадського діяча, близького до правлячих кіл, журналіста, який впливає на формування громадської думки країни. Тому він, крім порад та рекомендацій політичного характеру, хотів ознайомити Д.Ризова з найновішими досягненнями громадської думки Європи / 16, с. 132–133, 135 /.

Окремо слід сказати про творчу співпрацю М.Драгоманова з одним із кращих представників європейської культурно–історичної школи, відомим болгарським літературознавцем І.Шишмановим. Їх знайомство відбулося 1885 р. у Женеві, куди І.Шишманов приїхав на нав –

чання. Ця зустріч стала важливою віхою як у житті болгарського вченого, так і в історії українсько-болгарських літературних, наукових та громадських взаємин.

І.Шиманова – на той час філолога-початківця – цікавили проблеми, багато в чому спільні з тими, котрими займався протягом значного часу український вчений. Тому у них досить швидко налагодились творчі контакти. М.Драгоманов часто консультував молодого болгарського колегу з різноманітних філософських, теоретико-літературних проблем, дискутував з ним, давав змогу користуватися своєю багатомібіліотекою. У майбутньому М.Драгоманова та І.Шиманова єднали ще й родинні зв'язки. Болгарський вчений став зятем М.Драгоманова, одружившись з його дочкою Лідією.

Методологічні принципи вивчення й оцінки літературних явищ, вироблені М.Драгомановим, були творчо сприйняті І.Шимановим. Як і М.Драгоманов, болгарський вчений вважав, що з плином часу громадське і культурне життя народів піддається інтеграції, неминучому взаємному впливу. Досліджуючи певний літературний феномен, водночас із визначенням соціально-історичних умов і елементів художньо-естетичного характеру намагався проаналізувати зовнішні фактори – взаємодію національних літератур, зв'язок між літературами окремих епох, культурну традицію і т.ін. Однак вплив теорії "вічних образів" і "міграції сюжетів" виявився у І.Шиманова в недооцінці місцевих соціальних і культурних факторів, передусім в працях з історії болгарського відродження / Ю, с. 33 /.

І.Шиманов сприйняв не лише погляди і методи дослідження М.Драгоманова. Завдяки йому болгарський вчений і громадський діяч прилучився до української культури, налагодив тісні творчі зв'язки з багатьма діячами науки і літератури України – І.Франком, М.Павликом, В.Гнатюком та ін.

Кінець 80-х років XIX ст. був переломним моментом у житті і діяльності М.Драгоманова. Порвавши з "громадівцями" і російськими радикальними емігрантами у Швейцарії, в основному через їхню схильність до терору і централізму в загальноросійському революційному русі, М.Драгоманов за посередництвом І.Шиманова прийняв пропозицію болгарського міністерства освіти стати професором загальної історії у Вишій школі в Софії. Наказ про його призначення ординарним професором історико-філологічного відділення Вищої школи строком на три роки був підписаний 1 серпня 1889 р. Перед М.Драгоманом

вим відкривалась можливість займатись улюбленою викладацькою працею, успішно продовжувати науково-дослідницьку діяльність.

28 серпня 1889 р. М. Драгоманов прибув у Софію, а на другий день його прийняв міністр народної освіти Г. Живков. Про надзвичайно-високий авторитет, яким користувався М. Драгоманов у Болгарії, свідчить той факт, що міністр запропонував йому стати ректором Вищої школи. Однак український вчений відмовився від цієї почесної пропозиції, оскільки вважав, що в інтересах справи на такій посаді має бути болгарин. Під час цієї бесіди поряд з освітніми обговорювались й політичні проблеми: взаємини Болгарії і Австро-Угорщини, озброєння країни, ставлення до нового князя, становище болгар в Македонії, Румунії, Сербії тощо / 3, с. 127 /.

Український вчений почав читати курс історії східних та північно-західних народів й, окрім цього, зобов'язався надавати допомогу університетській бібліотеці. Його залучили також до комплектування Софійської народної бібліотеки. Ознайомившись з її фондами, вчений, за його словами, знайшов в ній "книг порядних більше, ніж чекав, але каталог — просто скандальний" / 3, с. 127 /. Отже, М. Драгоманов доклав чимало зусиль, щоб піднести на належний рівень національну бібліотеку Болгарії.

З викладачами Вищої школи у М. Драгоманова налагодились ширі, товариські стосунки. Д. Агура, М. Балабанов, Л. Мілетич, І. Георгов та інші з великою повагою ставились до професора-українця. Справжнє захоплення викликали його лекції у студентів. Студент-історик Ценов згадував, що "не всякий генерал користувався такою повагою серед своїх солдат, якою користувався Драгоманов у своїх слухачів" / II, с. 427 /. Його учнями стали відомі в майбутньому болгарські вчені-історики І. Пастухов, Й. Попгеоргієв, Ю. Трифонов, географ А. Іширков, а також І. Гарванов — один з керівників Ілїнденського повстання, Д. Груєв, активний учасник македонського революційного руху.

Викладацька діяльність українського вченого отримала схвалення болгарської громадськості. Однак російський царат чинив тиск на уряд Болгарії, вимагаючи видати йому російських емігрантів, зокрема М. Драгоманова. "Попався я з Болгарією, як заєць в тенета, — признавався вчений у листі до І. Франка 29 жовтня 1892 р. / 9, с. 390-391 /. Справа дійшла до того, що болгарський уряд відмовлявся продовжувати контракт з українським вченим, але під впливом громадськості відхилив вимогу царської дипломатії. Врешті-решт контракт був продовжений ще на три роки / 19, арк. 9-II /.

Значною була участь М. Драгоманова у створенні першого болгарського наукового журналу "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" / "Збірник фольклору, науки та літератури" /, що згодом перетворився в один з найавторитетніших у Болгарії періодичних видань. Його редактором протягом перших 18 років був зять М. Драгоманова І. Шишманов. Для класифікації фольклору у збірнику за рекомендацією українського вченого була прийнята система, подібна до тієї, яка використовувалась київським відділенням Російського географічного товариства, а за зразок були рекомендовані такі видання, як "Пісні малоруського народу в Буковині" Г. Купчанка і Ол. Лоначевського та "Малоруські народні легенди та оповідання" М. Драгоманова / 17, с. УІ /.

Престиг новоствореного болгарського наукового видання піднесла публікація на його сторінках ряду праць українського вченого з питань слов'янської міфології та поширення деяких творів античної літератури на слов'янських землях. Праці М. Драгоманова відзначалися глибиною проникнення в суть предмета дослідження, новизною методологічних підходів. Їх високо оцінив І. Франко. Водночас він застерігав вченого від захоплення зовнішніми впливами, вважаючи, що джерело народної творчості – у житті народу. В листі від 27 березня 1891 р. І. Франко висловив М. Драгоманову зауваження з приводу статті "Слов'янські сказання про народження Костянтина Великого", де, на його думку, перебільшувався вплив стародавніх індійських книг на слов'янський фольклор / 9, с. 342–343 /.

Болгарський період життя М. Драгоманова не обмежується викладацькою та науково-дослідницькою роботою. У журналі "Мисль" 1892 р. опублікована перша частина його великої статті "Лібералізм і земство в Росії", вперше надрукованої в Женеві 1889 р. М. Драгоманов – противник самодержавства – виступив на захист єдності народів, їх взаєморозуміння і зближення. Автор відстоював ідею федерації слов'янських народів, а її здійснення пов'язував з поваленням царизму в Росії / 6, т. 2, с. 787–843 /.

У серії статей, опублікованих протягом 1893–1894 рр. в журналі "Народ", український демократ неодноразово підкреслював, що східне питання може бути розв'язане остаточно лише після вигнання султана з Константинополя і створення балканської федерації. Оскільки "ця справа не обійдеться без Росії", то, на його думку, брати участь у вирішенні цієї проблеми повинна "нова, конституційна Росія" / 6, т. 1, с. 446 /.

У Софії М. Драгоманов підготував до друку важливі матеріали з історії російського суспільного руху – листи К. Д. Кавеліна і І. С. Тургенєва до О. І. Герцена, які побачили світ в Женеві 1892 р., та листи М. О. Бакуніна до О. І. Герцена і М. П. Огарьова, опубліковані 1896 р.

В Болгарії М. Драгоманов продовжував інтенсивні контакти з галицькими радикалами, передусім з І. Франком та М. Павликом. Їх листування є неоціненним джерелом з історії української політичної думки. Разом з тим вони свідчать про вирішальну роль М. Драгоманова у формуванні болгаристичних інтересів І. Франка та М. Павлика.

Невтомна праця, життя на вигнанні, матеріальні нестатки і сімейні турботи підрвали здоров'я М. Драгоманова. 20 червня 1891 р., прочитавши лекцію, професор повернувся додому і після обіду помер.

Смерть українського вченого і громадського діяча викликала великий резонанс у середовищі болгарської громадськості. "Для нашої Вищої школи особа Драгоманова незамінима, – писав орган лібералів – газета "Млада България", – для нашого мислячого суспільства його пам'ять незабутня". Орган БРСДП "Социалист" зазначив, що своїми лекціями М. Драгоманов розвивав у студентів "дух громадянської і політичної свободи". На думку газети, він був "єдиною силою, яка заслужено прикрашала нашу школу..." / II, с. 227 /.

Український вчений чимало зробив для становлення болгарської вищої школи і науки, а також передових демократичних традицій у болгарському суспільстві. Упродовж тривалого часу /з початку 1860-х років/ М. Драгоманов виявляв жвавий інтерес до Болгарії. Його цікавили фольклор, культура, історичне минуле і сучасне болгарського народу. Власне це й спричинилося до налагодження тісних контактів з багатьма болгарами. Не випадково родинні зв'язки єднали його з Болгарією, в останні роки життя вона стала його другою Батьківщиною і місцем вічного спочинку.

І. А б р а м о в и ч Д. З. Листування М. П. Драгоманова з О. С. Сувориним // Україна. 1927. № 4. 2. А т а н а с о в П. Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків // Укр. іст. журн. 1965. № 9. 3. Болгарський шоденник М. П. Драгоманова / Підготував І. С. Романченко // Жовтень. 1965. № 6. 4. В з в з о в а - К а р а т е о д о р о в а К. Письма на български и чужди слависти, запазени в Български исторически архив към Народна библиотека "Кирил и Методий" // Известия на Народна библиотека "Кирил и Методий". София, 1969. Т. 9. 5. Державний архів Одеської області. Ф. 2, оп. 2, спр. 2243. Д о р о ш е в и ч О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ. К., 1928. Кн. 3. 6. Д р а г о м а н о в М. Собрание политических сочинений: У 2 т. Париж, 1905-

1907. 7. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У т. К., 1970. 8. Калінович В. Політичні процеси Івана Фрачка та його товаришів. Львів, 1967. 9. Киевский телеграф. 1875, № 33. 10. Листи М. Драгоманова до редакторів російського видання "Вперед" /1876-1878/ /Упорядкував М. Павлик. Львів, 1910. 11. Матеріали для громадської і культурної історії Західної України. К., 1928. Т. I. 12. Москаленко В. А. Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX-початку XX ст. К., 1936. 13. Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1846. Львів, 1896. 14. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом /1876-1895/. Чернівці, 1910. Т. 4. 15. Поглубко К. А. Болгарские революционные связи весной 1876 г. //Балканский исторический сборник. Кишинев, 1970. Вып. 2. 16. Поглубко К. А. Очерки истории Болгаро-русских революционных связей. Кишинев, 1972. 17. Поглубко К. А. Из истории южнославянских связей М. П. Драгоманова /1876-начало 80-х годов XIX в.// //Балканский исторический сборник. Кишинев, 1973. Вып. 3. 18. Поглубко К. А. Из истории русско-болгарских общественных и революционных связей /Последняя четверть XIX в.// Кишинев, 1982. 19. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1889. Кн. 1. 20. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 1323. 21. Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 563, оп. 2, спр. 236. 22. Шарова К. Иденит път на Спиро Гулабчев //Известия на Института за история. София. 1962. Т. 3.

Стаття надійшла до редколегії 22.03.90

Г. Й. СТРОНСЬКИЙ,

доц., Тернопільський приладобудівний інститут

ПОЛЬСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СІЛЬРАДИ НА УКРАЇНІ У 1920-1930-ті РОКИ

Утворення національних районів і сільрад на Україні пов'язане із практичною реалізацією національної політики Радянської влади на початку 20-х років. Це було одним із ефективних засобів, як показала практика, забезпечення рівноправності і задоволення національних потреб тих груп національних меншостей, які проживали у республіці. Згодом їхня діяльність припинилася. А між тим неоправдано забутий досвід стає актуальним сьогодні, коли ми вдалися до заповнення численних "білих плям" історичного минулого і до ново-вздень, перетворень у нашому багатонаціональному домі.

У свій час про національні адміністративні утворення, зокрема польські, писали і говорили досить багато / 3; 5; 15 /. Однак наукове вивчення цієї теми тільки починається як радянськими / 1;

© Стронський Г. Й., 1992

4; 7; 8; 9 /, так і польськими дослідниками / II /. У даній статті робиться спроба узагальнити досвід функціонування польських національних сілрад* протягом всього періоду існування, показати їхню роль в економічному і суспільно-політичному житті цієї національної меншості на Україні. .

Процес організації польських національних сілрад розпочався лише із середини 20-х років, бо з часів царизму, а тим більше після радянсько-польської війни 1920 року склалася глибока відчуженість, замкненість польського населення Правобережжя. Воно часто не виявляло публічно своєї національної приналежності, а вважало себе за українців або так званих українців-католиків. Поширювалися різного роду чутки про те, що "коли поляки почнуть створювати свої сілради, то їх виженуть у Польщу або зашлють у Сибір" / IO, ф. I, оп. 2, спр. 380I, арк. I23 /.

Однак конкретні заходи властей у галузі національних відносин поступово ламали існуючі бар'єри, схиляли поляків на бік Радянської влади. Підготовча робота розпочалась у 1924 р., коли РНК УРСР ухвалила постанову "Про виділення національних районів і сілрад", а Центральна Комісія у справах національних меншостей /ЦКНМ/ при ВУЦВК дала вказівку на місцях збирати статистичні матеріали щодо польського населення і визначити місця організації національних сілрад. Спочатку було взято курс на організацію сілрад тільки у тих населених пунктах, де поляки становили абсолютну більшість, а в інших домагалися відповідного їх представництва в органах влади / IO, ф. 4I3, оп. I, спр. 6, арк. 6I /. Кроком, який прискорив утворення національних сілрад, було рішення ВУЦВК у лютому 1925 р. про норми населення для сілрад - 500 чол., а для районів - IO тис. чол., що було в 2 і 2,5 рази менше від норми аналогічних адміністративних одиниць / I, с. 68 /. Значний резонанс серед польського населення України мало Звернення до них делегатів-поляків IX Всеукраїнського з'їзду Рад у травні 1925 р., в якому закликало до утворення польських національних сілрад, активної участі поляків у соціалістичному будівництві / I4, 1925, 24 трав. /.

У тих місцях, де польське населення проживало компактно, вимоги про виділення національних сілрад, як, наприклад, в Коростенській окрузі, висувалися звідусіль, бо "польське населення відчуло в цьому свої політичні переваги". І, навпаки, там, де поляки про-

* Про польський Мархлевський національний район йдеться в нашій окремій публікації.

живали невеликими групами серед переважачого українського населення, ці вигоди були менш відчутними /Київська округа/. Національні сільради утворювалися таким чином: рішення загальних зборів жите. в села затверджували окружні і губернські органи, потім справу розглядала Центральна адміністративно-територіальна комісія і остаточно національні сільради затверджувалися Президією ВУЦВК. Кількість польських національних сільрад збільшувалася таким чином: 1924 р. - 15, 1925 р. - 61, 1926 р. - 129, 1927 р. - 139, 1928 р. - 143, 1931 р. - 151 / 5, с. 20; 10, ф. 1, оп. 3, спр. 3072, арк. 25; ф. 413, оп. 1, спр. 451, арк. 6; 6, с. 18 /.

У польських національних сільрадах досить активно проходили виборчі кампанії. Позитивну роль при цьому відігравало й те, що виборчі бюлетені, списки виборців, гасла і звіти були рідною мовою. Якщо у 1925/26 р. активність виборців по всій республіці становила 54 %, то у польських сільрадах - 63,5 % / 10, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 7 /.

У 1927 р. в 139 польських сільрадах нараховувалось 33774 селянських господарства, а на їхній території - близько 160 тис. чол., з яких 73 % поляків / 10, ф. 413, оп. 1, спр. 318, арк. 56 /. В цей же період, за даними Всесоюзного перепису населення /грудень 1926 р./, на Україні проживало 476435 поляків, зокрема 377638 у селах / 15, с. 184 /. Таким чином, національні сільради охоплювали лише третину польського населення. Хоч більшість поляків проживали поза їх межами, однак представництво у звичайних органах влади забезпечувалося досить повно. За підсумками виборчої кампанії 1926/27 р. поляки в Радах України становили відповідно в абсолютній кількості і процентному відношенні / 10, ф. 413, оп. 1, спр. 26, арк. 1-2 /:

членів міськрад	265	1,9
членів селищних рад	120	1,2
членів сільрад	3679	1,5
членів райвиконкомів	217	1,7
членів окрвиконкомів	53	2,3
членів ВУЦВК	10	2,5

Якщо прийняти до уваги, що загалом поляки становили 1,6 % усього населення республіки, то наведені дані свідчать: чим вищим був орган влади, тим більшою репрезентативність поляків.

Найбільше польських сільрад виникло у Волинській окрузі - 47, Коростенській - 24, Проскурівській і Шепетівській - по 15,

Бердичівській - І4, Кам"янецькій - вісім, Київській - п"ять, Мелітопольській - три, Вінницькій - дві. В середньому на одну сільраду припадало трохи більше 1000 чол. Найбільше населення проживало в таких сільрадах, як Гречанська /Проскурівської округи/ - 3675 чол., Мархлевська /Волинська округа/ - 3485 чол., Буртинська /Шепетівська округа/ - 3161 чол. / І0, ф. 4І3, оп. І, спр. 3І8, арк. 53-56 /. Не в усіх національних сільрадах кількість польського населення досягла переважної кількості. У 1927 р. в І5 польських сільрадах чисельність поляків становила трохи більше, ніж половину, а в І2 - менше половини / І0, ф. 4І3, оп. І, спр. 3І8, арк. 52-56 /.

Важливою подією у суспільно-політичному житті республіки було проведення з І5 серпня по І5 жовтня 1927 р. Всеукраїнського огляду діяльності польських національних сільрад, рішення про який прийнято на Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей у січні 1927 р. Мету огляду викладено у листі окружним і районним виконкомам, підписаному головою ВУЦВК Г.І.Петровським. У ньому зазначалось, що огляд дасть змогу підбити підсумки "радянського будівництва в нацселах, зокрема в польських, виявити досягнення в роботі польських рад та їх хиби; крім цього, ми надали оглядові радянсько-суспільного характеру, ми повинні зосередити увагу працюючих мас навколо питань практичного здійснення нашої національної політики, зазнайомити ближче працююче польське населення з радянським будівництвом, із засобами щодо пошкваллення та покращення роботи рад, з усією політикою компартії та радвлади щодо будівництва соціалізму, зміцнення нашої обороноздатності проти хижачьких замислів імперіалізму" / І0, ф. 4І3, оп. І, спр. 3І8, арк. 6І /. Таким чином, стратегічною метою огляду було посилення "радянизації" польського населення, темпи якого порівняно з іншими нацменшостями не завжди відповідали бажанням властей. Останні особливої уваги надавали прикордонним районам з Польшею, переслідуючи при цьому пропагандистські і політичні цілі.

Для здійснення важливої кампанії при Президії ВУЦВК була утворена спеціальна комісія, відповідні комісії виникли на місцях - із представників радянських, партійних органів, кооперативних і громадських об"єднань. Огляд проходив шляхом обстеження польських сільрад створеними комісіями, відповідальними працівниками районних і окружних виконкомів, а також висвітленням роботи сільрад сількорами на сторінках польських газет "Серп", "Гвізда молодих",

які виходили в Києві, а також в окружних газетах "Червоний кордон" /Кам"янець-Подільський/, "Шлях Жовтня" /Шепетівка/, "Вісті" /Київ/ та ін. Після завершення огляду підбивалися підсумки і приймалися відповідні постанови виконкому про роботу польських сільрад, подібні постанови ухвалили також і райвиконкоми. Усі зібрані матеріали надходили до ЦКНМ, де були узагальнені і видані окремою брошурою польською мовою / ІЗ /.

Підсумки огляду стали предметом обговорення на Президії ВУЦВК у січні 1928 р. У прийнятій постанові було вказано відповідним наркоматам і місцевим органам влади на необхідність прийняття конкретних заходів щодо поліпшення становища в польських селах, зокрема, покращення землезабезпеченості бідноти, економічного й організаційного зміцнення сільськогосподарських артілей, дальшого розвитку кооперативних об'єднань, негайного відкриття нових шкільних комплексів і будівництва шкільних приміщень, ліквідації неписьменності рідною мовою, а також перепідготовки голів і секретарів сільрад / ІО, ф. 4ІЗ, оп. І, спр. 3І8, арк. 229-230 /. Переможцями огляду визнані 22 сільради, де виявлені найбільші досягнення в окремих галузях радянського, господарського і культурного будівництва / І4, 1927, 20 листоп. /.

Економічний стан польських сіл не відрізнявся від стану українських. Однак місцями порівняно менша землезабезпеченість пояснювалась тим, що при царизмі полякам чинились певні перешкоди при купівлі землі. Після революції у захопленні поміщицьких і куркульських земель польська біднота участі не брала, демонструючи національну і релігійну солідарність зі своїми експлуататорами. І тільки в частині Бердичівської округи у так званих шляхетських селах на особу припадало 1,35 дес., а на господарство 6,7 дес., тобто трохи більше, ніж в українських /див. табл./.

Рівень землезабезпеченості впливав і на кількість робочої худоби у господарствах різних районів. Якщо на Поліссі кількість безкінних господарств загалом не перевищувала 20-25 % /у р. сільрад - до 5 %/, то в лісостепу безкінних було 60-70 % / ІО, ф. 4ІЗ, оп. І, спр. 172, арк. 124 /. Це змушувало селян на Поділлі об'єднуватися у товариства по спільному обробітку землі, спільному використанню реманенту. Кількість господарств без корів була меншою, ніж без коней. Так, у Волинській окрузі їх було 9,4 %, Бердичівській - 13,7, Проскурівській - 17,2, Кам"янецькій - 35 % / ІЗ, с. 14 /.

Порівнюючи господарства, слід враховувати якість ґрунтів, щільність населення певних регіонів.

Класова структура польського селянства / ІЗ, с. ІІ /

Господарства	Коростенська округа	Волинська округа	Кам"янецька округа
Віднота	42,2	43,8	58,0
Середняки	54,0	49,2	37,9
Заможні	3,8	7,0	4,1

Завдяки заходам місцевих і центральних властей бідняцькі і середняцькі господарства швидко зростали, що відбилося на збільшенні земельних наділів, зменшенні кількості безкінних господарств, запровадженні посівів цукрових буряків на Поділлі, хмелю і багаторічних трав – на Поліссі, розвитку виноградарства у степах. Протягом 1926/27 р. у 23 польських сільрадах Коростенського округу кількість коней зросла на 8 %, корів – на 9, свиней – до 10 % / ІО, ф. 413, оп. І, спр. 172, арк. 124 /. Економічні й національні фактори вплинули на те, що процес переселення поляків на вільні землі Сибіру, Півдня України не набув широкого поширення. Тільки в 20 % оглянутих сільрад мали місце поодинокі факти переселення.

Крім сільського господарства польські селяни знаходили додаткові заробітки на скло- і фарфорових заводах /Полісся/, виробництві будматеріалів і цукрових заводах /Поділля/. У прикордонних населених пунктах нелегке економічне становище штовхало людей займатися контрабандою, а на Поліссі – лісокрадством.

Сільради приділяли значну увагу розвитку в польських селах кооперування. На час огляду існувало п'ять машино-тракторних товариств, які об'єднували від 14 /с. Кісілівка Херсонської округи/ до 32 /с. Яхнівці Проскурівської округи/ господарств. Набула поширення кредитна кооперация, зокрема, у Гречанах Проскурівського округу вона об'єднувала 738 членів і мала на балансі 58372 крб. / ІЗ, с. 39 /. Серед сільськогосподарської кооперації найчастіше зустрічались бурякові і насінєві товариства на Поділлі, молочні і меліоративні товариства – на Поліссі. Перші кроки в польських селах робили колгоспи, яких 1927 р. було шість / ІЗ, с. 37 /.

з промислових кооперативних об'єднань в польських селах існували артілі щодо виробництва дахівки і вогнетривкої цегли /Шепе-

тівська округа/, швейних виробів /Проскурівська округа/, склови-
робів /Мархлевський район/ та ін. Майже у кожному селі була спо-
живча кооперація у вигляді самостійних товариств або філій чи крам-
ничок, місячний оборот в деяких сягав 5000 крб., а кількість чле-
нів - 100-200 чел. / ІЗ, с. 44 /.

Поступово в минуле відходили національні антагонізми, підозрі-
лість і недовіра між народами. В польських сільрадах проживало 29 %
неполяків, головним чином українців, котрі, до речі, були тут на
правах національної меншості, але загалом їхні потреби задовольня-
лись. Лише окремі національні непорозуміння, як свідчать матеріа-
ли огляду, були викликані земельними суперечностями /Київська ок-
руга/, а також внаслідок перепису населення, коли частину поляків
записано українцями /Кам'янецька округа/ / ІО, ф. 4ІЗ, оп. І, спр.
І72, арк. І27 /.

Про зміни політичних настроїв в польських селах свідчив роз-
виток політичних і громадських організацій, які 1925 р. були тільки
в поодиноких селах, а 1927 р. - вже 11 осередків і 10 кандидатських
груп КП/б/України, 37 осередків ЛКСМУ. Відповідно зріс відсоток
комуністів і комсомольців в радах: з 4,9 % комуністів і 1,9 % ком-
сомольців до 6,3 і 2,6 % / ІЗ, с. 17 /. Швидкими темпами збільшува-
лася кількість комітетів незаможних селян /КНС/ / ІЗ2 організації,
9324 членів/, комітетів взаємодопомоги /КВД/, а також такі орга-
нізації, як ОСОАВІАХІМ /63 організації/, МОПР /25/, "Геть неписьмен-
ність!" та ін.

У радянських умовах зменшився традиційний серед поляків вплив
католицької церкви. Якщо 1925 р. на Україні існувало 332 римо-като-
лицькі громади, то через два роки - 266 / ІО, ф. 5, оп. 3, спр.
І064, арк. 23, 35 /. Ідеологічний і політичний наступ з боку держа-
ви змушував католицьке духовенство організувати нелегальні релі-
гійні гуртки /"терціарів", "живого руманця"/, які діяли в польських
селах протягом багатьох років. Служителі культу разом із куркульсь-
кими елементами найчастіше зустрічались серед позбавлених виборчих
прав, відсоток яких 1927 р. порівняно з попередніми виборами зріс
з 0,7 до 3,7 / ІЗ, с. 16 /.

На час огляду діяли 123 польські школи /78 однокомплектних,
39 двокомплектних, чотири трикомплектних і дві семирічки/, де нав-
чалось 9423 учні і працювало 189 учителів / ІЗ, с. 48 /. У деяких
селах функціонували паралельні школи або класи для навчання дітей
українською мовою. В наступні роки польські школи зростали не тільки

кількісно, а й якісно. У 1933/34 навч.р. польських шкіл на Україні було 456 і навчалось в них 51904 учні / І2, 1933, № 3, с. 81 /.

В польських селах республіки була розгорнута мережа культосвітніх установ, головною метою яких стала ліквідація неписьменності, задоволення культурних потреб населення. Хоч в...соток письменних серед поляків був досить високим, але навіть у 1931/32 навч.р. в мікнепах навчалось 11565 чол., в тому числі 57 % - рідною мовою / І0, ф. І66, оп. І0, спр. ІІ26, арк. 3 /. У 1931 р. на Україні діяли 79 польських бібліотек, 12 клубів, 42 сільбуду, 1 хата читальня / І0, ф. І66, оп. І0, спр. ІІ91, арк. 24 /. Польські сільради широко розгорнули збір коштів на культосвітню роботу. У Бердичівській окрузі на кошти населення споруджено шість нових шкільних приміщень, а в Шепетівській - вісім шкіл і дві хати-читальні / І0, ф. 413, оп. І, спр. 316, арк. 61 /.

За складом польської сільради були бідняцько-середняцькими. Серед членів сільрад селяни становили 1927 р. 84,9 %, робітники - 5,6 і службовці 9,5 %. За розміром сільгосподатку, який найкраще відбивав матеріальне становище селян: понад 20 % взагалі звільнені від оплати, а більше половини членів сільрад сплачува. Його в розмірі II-IV категорій /7,5-50 крб./ / І3, с. 21 /. Характерно, що 15,2 % членів сільрад становили жінки /найвищий показник серед усіх національностей/. Серед голів сільрад були дев'ять українців, два євреї, німець / І3, с. 23 /.

У середньому засідання сільрад відбувались два рази місяць, серед розглянутих питань переважали організаційні, сільськогосподарські, культосвітні. Багато питань, як свідчать документи, розглядались за участю виборців, що свідчать про їхню зацікавленість роботами органів влади. При виконках сільрад діяли відповідні комісії /сільськогосподарська, фінансова, культосвітня тощо/.

Важливим засобом зближення польських рад з масами, залучення їх до громадської роботи був поступовий перехід рад на польську мову. Цьому сприяли організовані в окремих окружних центрах курси для голів і секретарів польських сільрад, на них вивчали мову, а також основи радянського будівництва, національну політику держави, діловодство / І0, ф. 413, оп. І, спр. 33, арк. 30 /. На початку 30-х років понад 80 % рад вели внутрішню документацію і зносили з райвиконками польською мовою / І0, ф. 413, оп. І, спр. 453, арк. 62 /. Крім цього, всі ради мали печатки і ввіски польською й українською мовами. Увагу польським радам постійно приділяли райвиконкоми, у штаті яких працював спеціальний уповноважений.

Таким чином, польські національні сільради зростали кількісно, зміг зважались організаційно, ставали керівниками господарського і культурного життя в селі, провідниками політики Радянської влади.

Однак в першій половині 30-х років умови розвитку національних рад кардинально змінилися, що пов'язано з колективізацією і наступом на куркульство, до складу якого часто зараховували звичайних селян. За таких умов виявилось, що польські сільради нерідко ставали "неслужняними". На II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей /листопад 1930 р./ відзначалось: в польських селах "класовий ворог намагається замазати класову боротьбу...". Лунгуть заявив, що "ми передусім поляки", "це наша сільрада, ми самі будемо вирішувати, чи у нас куркуль і чи є він у нас взагалі" / 2, с. 22 /. Колективізація в польських селах проходила повільними темпами і часто в силу об'єктивних умов, зокрема хутірської системи землекористування на Волині. У 1929 р. було 62 польських колгоспи, а на початку 30-х років колективізовано тільки 6 % господарств в польських селах – найменший показник серед так званих нацменівських сіл / 3, с. 46 /. У польських селах мали місце зриви заготівель сільськогосподарських продуктів, які нагадували справжній грабунок селян. Наприклад, у с. Рудня-Мечненська Коростонської округи голова місцевої сільради, одержавши директиву про чергову м'ясозаготівлю, керуючись звичайною людською солідарністю, негайно повідомив односельчан і порадив їм сховати або зарізати тварин. В першу ж ніч селяни зарізали 18 свиней. Але голову сільради звинуватили "у відсутності класової пильності, змиканні з класовим ворогом" і через призначені перевибори замінили іншим / 3, с. 27 /.

Використовуючи такий горезвісний набір засобів, як розкуркулення, арешти і судові розправи, депортації і голод, омери, влада в основному завершила колективізацію вже 1933 р., національні сільради стали служняним інструментом у здійсненні "наступу соціалізму по всьому фронту". Так, восени 1933 р. в польських селах Качівка, Шаровечка, Мацьківці Проскурівського району Вінницької області /в цей час в Республіці запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ/ колективізовано 98 % господарств, а план хлібозаготівлі "успішно виконано" 28 серпня. Як зазначалось, при цьому вирішальну роль відіграли "послані у польські села області 50 справжніх комуністів", а також політвідділи при МТС / 12, 1933, № 2, с. 20-22 /.

Глибока деформація політичної системи радянського суспільства в 30-х роках зачепила і сферу національної політики.

у націоналістичних ужилах, "прислужництв. міжнародному імперіалізму і фашистській Польщі" посипались і на голови радянських поляків, яких до того ж 1934 р. поспішили з усією категоричністю і безапеляційністю віднести до "шкідницьких націй". Орг. Л ДПУ республіки сфабрикували і розголосили так звану справу "Польської організації військової" /ПОВ/, піддали репресіям багатьох польських комуністів, розгромили національно-культурні установи / 7, 7. III-III2 /. У 1935 р. з адміністративної карти України зник знаменитий Мархлевський польський національний район. Поляки з Правобережжя, як "ненадійний елемент", в цей же період поклали початок масовим депортаціям населення у східні райони країни. У березні 1939 р. ухвалено рішення про ліквідацію національно-адміністративних органів "як шкідливих і штучно створених" / 9, с. 77 /.

Досвід функціонування польських національних сілрад, без сумніву, є цікавим і повчальним. Це була ефективна форма реалізації національною меншістю своїх потреб, водночас знаряддя залучення її до соціалістичного будівництва, спроба народовладдя. Ліквідація національних сілрад - ще один злочин сталінізму в цій нашій країні. Його негативні наслідки відчуваються й досі.

І. Болтенкова .Ф. Интернационализм в действии. М., 1985. 2. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г.: Стенографич. отчет и постановления. М.; Харьков; Минск, 1931. 3. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. Харьков, 1931. 4. Горный В.А., Луковцев И.И. Из истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство /1921-1929 гг./ //СССР и Польша: Интернациональные связи - история и современность. М., 1977. Т. I. 5. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. Харьков, 1927. 6. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 января 1927 г.: Стенографич. отчет резолюции, постановления и материалы. Харьков, 1927. 7. Про минуле заради майбутнього. К., 1989. 8. Чирков Б.В. Робота парторганізацій з національними меншістями на Україні /1923-1930 pp./ //Укр. іст. журн. 1988. № 3. 9. Шаповал Б.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. К., 1990. 10. Центральний державний архів Хмельової революції, видпх органів влади і соціалістичного будівництва на Україні. II. Іванов М. Główne kierunki rozwoju Polonii w ZSRR w okresie międzywojennym. Przegląd polonijny. 1988. N 3. 12. Kultura mas. 13. Polskie rady wiejskie na Ukrainie Radzieckiej: Przegląd rad polskich 15.VIII - 15.X.1927.r. Charków, 1928. 14. Sierp. 15. Тегоборскі Вт. Polacy Związku Radzieckiego: Szkic historyczno-opisowy. Moskwa, 1929.

Стаття надійшла до редакції 30.01.90

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК,

доц., Львівський університет

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х РОКІВ

Історична наука у Польщі традиційно посідала одне з провідних місць серед інших наук, мала вагомий вплив на формування суспільної свідомості. Після другої світової війни, яка спричинила глибокі зміни у громадсько-політичному житті і суспільній свідомості поляків, історіографія неминуче повинна була відреагувати на ті серйозні потрясіння, яких зазнало польське суспільство. Нові суспільні сили, зчоловані Польською робітничою партією /ПНР/, прийшли до влади, прагнули до монопольного права на тлумачення всіх соціальних процесів як в сучасності, так і в минулому та майбутньому. Виникло питання про вихідні /методологічні/ засади оцінки історичних твищ, які повинні були дати ключ до розуміння сучасних подій. Навколо цього питання у другій половині 40-х років розгорнулася гостра полеміка, котра мала значний вплив на наступний розвиток польської історичної науки.

Від перших праць оглядового характеру, написаних у 50-х роках, в яких процес методологічної реорієнтації польської історіографії розглядався вкрай спрощено і схематизовано / ІО; ІІ /, польські вчені прийшли до праць, де дано більш повну і об'єктивну характеристику даних процесів / І2; І5; 22; 35 /. Радянські історики торкалися цих питань лише побіжно, надаючи перевагу схематичним уявленням про жорстку зумовленість науки ідеологічними і політичними факторами / І-4 /. Тому є потреба всебічно й об'єктивно, враховуючи перспективу часу, проаналізувати зміст і характер методологічних пошуків польської історіографії у період суспільно-політичних змін другої половини 40-х років. Це доцільно зробити також з огляду на загальний розвиток теоретичних уявлень про історичне пізнання в суспільних умовах.

Теоретичне осмислення історичного пізнання посіло в польській історіографії не лежне місце. З кінця ХУІІ ст. А.Нарушевич, Й.Делевель розв'язували ці питання в руслі просвітительських ідей, В.Смоленський, Т.Корзон – позитивістських, М.Хандельсман – неопозитивістських. Після другої світової війни більшість польських про-

© Зашкільняк Л.О., 1992

фесійних істориків знаходилася під впливом різноманітних типів позитивізму, основним змістом яких були розрив між соціологією й історією, переважання уявлень про ідіографічний характер науки.

Корені післявоєнної методологічної полеміки у середовищі польських істориків сягають часів війни й окупації, коли разом з усім народом вони опинилися в умовах гітлерівського геноциду. Але й тоді відомі вчені-історики взяли участь у таємному навчанні молоді у підпільних університетах, у роботі підпільних наукових товариств, політичних організацій / 14; 20; 38; 40 /. Осмислюючи трагічні події війни з позицій національного минулого, вони висунули питання про суспільну роль історичної науки, її значення у формуванні суспільної свідомості. Ці роздуми знайшли відображення у перших повоєнних томах журналів "Przegląd Historyczny" і "Kwartalnik Historyczny", що вийшли 1946 р. Там публікувалися праці відомих вчених, написані в час окупації. Деякі з них не дожили до кінця війни. Більшість авторів висловлювались за глибоке реформування організації історичної науки, оновлення її теоретичних засад, котре б характеризувалось більшою відкритістю до нових концепцій. Найбільш повно ці ідеї відбилися у статті відомого історика Ю.Фельдмана /помер на початку 1946 р./. Він підкреслює зв'язок історичної науки з життям суспільства, нагальну потребу розширення кола досліджуваних проблем на соціальні, економічні й культурні явища, які можна пояснити лише на ґрунті філософського підходу до сучасності. Ю.Фельдман звернув увагу на радянську історіографію, де філософському підходу надавалася більша увага і це приносило "нове розуміння суспільних процесів" / 29, с. 75-84 /. У цьому ж дусі виступали Т.Мантойффель, В.Чаплінський, Р.Гродецький, К.Лепши та ін. Загалом більшість довоєнних вчених розуміла необхідність модернізації підходів, які б дозволили тісніше пов'язати наукову діяльність з демократичними процесами, з такою теорією суспільного розвитку /соціологією/, яка б давала інтегроване уявлення про суспільство.

Водночас у роки війни переосмислювалися історичні події і традиції у таборі лівих сил, де винятковою активністю відрізнялись польські комуністи - члени ПНР. У публіцистиці ПНР років війни неодноразово підносились питання про роль історії у вихованні суспільства. Партійні публіцисти бачили минуле польського народу як боротьбу класів і низку революцій. Такий підхід спрощував і схе-

матизував більш складний і реальний образ суспільного життя, робив з історії інструмент для однобічного погляду на суспільні явища, підпорядковував науку завданням класової ідеології і політики / 25, с. 162-178 /. Комуністичні публіцисти під сильним впливом тодішнього стану комуністичної думки, схематизованої ортодоксами сталінської історіографії, надавали переваги монофакторному /економічному/ детермінізму і класовій природі всіх соціальних процесів. Такий підхід, абсолютизуючий певні догми історичного матеріалізму, не вписувався в реальне життя, був підпорядкований конкретним політичним цілям оволодіння владою. Молоді ліві соціалісти також сприймали марксистську соціологію як основу для розуміння історичних процесів, але піддавали сумніву ряд положень історичного матеріалізму /монокаузальність, автоматизм дії законів суспільного розвитку і т.ін./, підкреслювали самостійне значення свідомості й особи / 28, с. 161-179 /.

Близькими до діячів підпільної ПНР були позиції польських комуністів, які перебували в еміграції в СРСР, а 1943 р. увійшли до складу Союзу польських патріотів. Вони потім відігравали впливову роль у будівництві освіти і науки в ПНР /С.Скжешевський, Ж.Корманова, Ц.Бобінська та ін./ . Однак в них підпорядкування політичним факторам простежувалось ще більш яскраво. Це знайшло відображення, зокрема, у публіцистиці Союзу польських патріотів, яка підкреслювала лише елементи класової і національної боротьби польського народу і його зв'язки з прогресивною Росією, а також у першій програмі історії Польщі для польських шкіл у СРСР, складеної Ж.Кормановою 1943 р. Тут принцип класової дихотомії доведений до абсолюту / 16, с. 78-91 /.

Повоєнні зміни у Польщі, які характеризувалися поступовим зміцненням влади комуністів, створили умови для поширення марксистської ідеології і, зокрема, марксистської соціології - історичного матеріалізму. Ставлення вчених старшого покоління до історичного матеріалізму як методу пізнання минулого було настороженим. У своїх спогадах відомий польський дослідник М.Тирович писав, що перш за все граці марксистів трактувались в академічних колах як публіцистика або "популяризація, яка часом дорівнювала вульгаризації" / 36, с. 10 /. Дослідники-марксисты робили наголос на оціночних моментах, не дуже турбуючись про фактичний стан явищ.

Основна маса інтелігенції, котра пережила війну, сформувалась у міжвоєнній Польщі. Вплив робітничого руху на неї був невеликим,

значна частина інтелігенції з прихильністю ставилася до західної моделі демократії, не була позбавлена великодержавних амбіцій / 27, с. 463–468 /. Війна радикалізувала погляди інтелігенції, загострила питання: на чийому боці вона виступить в оновленій Польщі. Тому нова влада прагнула залучити до співпраці у будівництві держави стару інтелігенцію, переконати її у необхідності сприйняття запропечованих духовних цінностей. В умовах гострої політичної боротьби 1945–1947 рр. на сторінках швидко відновленої громадсько-політичної та наукової періодики розгорнулися активні ідеологічні дискусії / 9, с. 325–327 / . Полеміка щодо дальшої долі національної історіографії, її методологічної орієнтації посідала у 1944–1948 рр. не останнє місце і призвела до розколу в наукових колах.

Відбудовувалися університетські кафедри і наукові товариства, у діяльності яких брали участь і професійні довоєнні вчені. Марксистські сили, згуртовані у ІІІР і ІІІС, прагнули прилучити науковців до марксистської ідеології, яка представлялась їм єдино правильною і науковою. З цієї метов влітку 1945 р. був створений щотижневик "Кузніца", а на початку 1946 р. – журнал "Мисль вспулчесна", які очолили прихильники марксизму. На їхніх сторінках, а також в інших виданнях розгорнулася полеміка із представниками традиційних підходів до оцінки суспільних явищ.

Треба відзначити, що в цій полеміці виявився ряд таборів, кожен з яких мав і певні рації, і певні спрощення. Одна група вчених і публіцистів була представлена марксистськими кадрами, які сприймали і переносили на польський ґрунт догматизовані у Радянському Союзі принципи історичного матеріалізму, як теорії і практики розуміння суспільного розвитку /Р.Верфель, Ф.Фідлер, Ж.Корманова, Т.Данішевський, А.Шафф, Ю.Серадзький та ін./. Другою була група вчених, які підходили до марксистського вчення творчо, вбачаючи необхідність дальшої розробки й оновлення положень історичного матеріалізму як науки і методу пізнання, відмови від обмежувальних рамок його постулатів /С.Оссовський, Ю.Халасіньський, Г.Яблонський та ін./. Окрему групу становили історики і соціологи, які виявили інтерес до творчих і дослідницьких можливостей марксистського методу пізнання минулого, погоджувались із потребою його застосування, але висловлювали застереження щодо абсолютизації його ідеологічних обмежень /Т.Монтойфель, М.Г.Серейський, Г.Барич, М.Тирович, С.Кеневич та ін./. Нарешті, у четвертій групі були представлені професійні історики старих традиційних шкіл, що відмовлялися визнати

історичний матеріалізм плідним науковим методом вивчення минулого /В.Конопчинський, К.Прушинський, А.Бохеньський та ін./. Зрозуміло, що такий поділ був умовним.

Полеміка з питань методологічної орієнтації історіографії розпочалася вже влітку 1945 р. У першому номері "Кузниця" /липень 1945 р./ з'явилась стаття С.Жулкевського "Про так звану неактуальність марксизму", де підкреслювався головний принцип марксистського методу пізнання - діалектика та її значення у вивченні людини і суспільства. Польська інтелігенція, відзначив автор, повинна подолати недозір"я до марксизму як методу наукового пізнання, заснованого на "натуралізмі й емпіризмі", що протистоять ідеалізму та ірраціоналізму. Автор відкидав звинувачення марксизму у схематизмі і спрощенні реального життя / 21, 1945, № 1, с. 2-4 /. В іншій статті той же автор виступив проти відновлення у науковому житті "атмосфери темного класового егоїзму", "тупого традиціоналізму", властивих більшій частині довоєнної польської історіографії. Історики повинні відмовитися від ідіографізму у науці, зайнятися соціологією і економією, щоб ширше розкрити очі на світ і побачити не окремі факти, а явища і процеси / 21, 1945, № 7, с. 1 /.

У зв'язку із прагненням до оновлення світоглядних позицій історичних досліджень на порядок денний було винесене питання про ставлення до довоєнної польської історіографії. У 1946-1947 рр. з'явилось чимало дискусійних статей, в яких більш чітко виявились і методологічні орієнтири. Одна з перших статей, що вийшла 1946 р., належала краківському історичу Г.Баричу / 6, с. 324-335 /. У ній він висловився за зміну напрямку і тематики досліджень, які повинні враховувати нові політичні реальності і зміни кордонів країни, соціальних та економічних цінностей, підкреслював важливість оціночних критеріїв минулого. Це була поміркована програма, яку згідні були сприйняти багато тверезо мислячих істориків. Прогресивні традиції польської історіографії у вивченні соціально-економічної історії відзначив у статті відомий історик Я.Рутковський / 30, с. 438-447 /. Більш гостро оцінював довоєнну історіографію М.Г. Черейський, який критикував її зв'язок з панівними верствами і закликав до об'єктивного відображення минулого, яке неминуче залежить від зв'язку із життям, з ідеалами прогресу і демократичних мас народу. Він вважав, що правдиве відображення минулого можливе лише за умов врахування співвідношення "матеріальних і духовних сил", а не з

точки зору традиційного "національного духу", властивого міжвоєнній польській історіографії / 33, с. 512-517 /.

Проти такої переоцінки старої історіографії на перших порах практично ніхто не заперечував. Навіть голова Історичної комісії Польської академії знань /ПАН/, прихильник традиційних підходів, авторитетний дослідник В.Конопчинський у дискусійній статті про завдання історичної науки визнавав потребу повної її перебудови. Він критично оцінював доробок польських істориків відстоював завдання розширити тематику досліджень на соціальні питання і гострі проблеми новітньої історії, вести ці роботи на засадах плановості і колективності. Великого значення він надавав питанню не реторичної перебудови досліджень, а еволюції з використанням тогочасного позитивного, що було нагромаджене в минулому. У світоглядному плані він вважав неможливим надати перевагу будь-якій одній методології. Вчений визнавав певне значення методу історичного матеріалізму, передусім у зіставленні отриманих з його допомогою результатів з досягненнями вчених інших орієнтацій / 19, с. 154-176 /.

Погляди В.Конопчинського відповідали позиціям багатьох істориків старшого покоління, котрі з обережністю ставилися до радикальних змін, які неминуче призводили до підпорядкування науки справам політики та ідеології.

У 1946-1947 рр. з'явилися книжки і статті у журналах, автори яких намагались ревізувати історіографію з точки зору "реалістичних" критеріїв. Вони отримали у публіцистиці назву "неопозитивістів", хоча не відбивали їхніх методологічних позицій /К.Прушинський, А.Бохеньський, А.Скалковський, С.Грабський та ін./.

Головний зміст праць полягав в обґрунтуванні підходу до історії країни не з позицій розвитку суспільства, а з геополітичних ідей розміщення Польщі в Європі. Одним з перших ці погляди висловив відомий есеїст і політичний діяч довоєнної Польщі С.Грабський. У виданій 1946 р. книзі "На новій історичній дорозі" він прагнув довести, що червоною ниткою "нової провідної історичної думки" повинно бути повернення до "п'ястівської Польщі", яка прагне жити у "слов'янській згоді" і відбивати агресію зі заходу, а також повний розрив з "ягеллонською Польшею", що протягом віків розвивала експансію на схід / 13, с. 3-11 /.

Усе це підкріплювалось "реалізмом" і "угодами" в політиці на противагу революції й активній боротьбі.

Однак зведення "неопозитивістами" всього оновлення науки до зміни політичної орієнтації викликало заперечення як з боку істори-

ків-демократів, так і прихильників марксизму. На сторінках нового збірника "Дзєє найновше", який почав видавати створений після війни Інститут національної пам'яті, з гостро критичними статтями проти "неопозитивістів" виступили Г.Верещицький, С.Кеневич. Критикуючи "неопозитивістів", вони висловили думки щодо більш глибоких змін в історіографії. Г.Верещицький, говорячи про складні питання польської історії Польщі, дійшов висновку: недоліки старої історіографії полягали в тому, що вона цікавилась і вивчала здебільшого історію державних інститутів, котрі призводили до помилкових висновків, а не історію нації як соціального організму / 39, с. 5-19 /. С.Кеневич полемізував з Г.Верещицьким щодо применшення останнім ролі держави в історії суспільства і водночас підкреслював значення соціально-економічних процесів у переломні моменти польської історії. Вихідним пунктом дослідження минулого Кеневич вважав об'єктивні економічні і політичні умови даної соціальної групи, у зв'язку із чим закликав уважно вивчати історію різних соціальних верств даної епохи / 17, с. 373-383 /.

Більш різко проти "неопозитивістів" виступали марксистки, передусім і дблицисти. Гострій критиці піддала їхні праці П.Бобінська в органі ЦК ПНР журналі "Нове дрогі". Вона звинуватила їх у відродженні старих поглядів консервативної урядовської історіографії кінця XIX ст., яка обслуговувала реакційні політичні інтереси. Водночас авторка виклала засади марксистського аналізу національного минулого у XIX ст., котре розглядалось як народна боротьба проти феодалізму за перемогу буржуазно-демократичного устрою, що закономірно приходив на зміну старому ладу. Основа таких змін, як і всіх інших суспільних змін, у соціальній боротьбі класів шляхом революції / 7, с. 72-92 /.

Таким чином, поступово загальні орієнтири розвитку історіографії набували більш реальних рис, переходячи від загальних положень про зв'язок із життям і прогресом до більш конкретних принципів теорії пізнання. Однак слід підкреслити, що ставлення до марксизму як наукового методу пізнання суспільного розвитку з боку ряду вчених в цей період відрізнялось від ідеологізованого марксизму, який утвердився на той час у міжнародному комуністичному русі. Про це свідчили тогочасні публікації ряду відомих польських вчених, обізнаних з марксистським вченням. Вартими уваги були статті відомого соціолога і філософа Ю.Халасінського, який не сприймав обмежувальних рамок ідеологізованого марксизму. В обширній рецензії двох

книг про Лелевеля, надрукованих 1946 р., він приділяв багато уваги методологічним питанням. Говорячи про роль економічного фактора в історії, відзначив, що вся різноманітність суспільного життя не може зводитись до нього. Значний вплив на події чинять особистості, які діють в конкретному суспільстві. Без нього не можн зрозуміти й оцінити їхню діяльність / 23, 1946, № 6-7, с. 127-154 /.

У статті іншого визначного соціолога і філософа С.Оссовського у журналі "Мисль в суспільстві" зазначалося, що марксизм є науковим вченням, що відкриває великі пізнавальні можливості. Разом з тим автор підкреслив: треба розрізняти марксизм як науку і як ідеологію /"релігію"/, застерігав від спроб окремих марксистів підмінити емпіричний аналіз методологічними тезами, закликав науковців-марксистів не ігнорувати досягнення конкретних наук, не відкидати наукові здобутки, отримані поза марксизмом / 23, 1947, № 12, с. 501-512 /.

Такі перестороги мали під собою підстави, оскільки 1947 р. в журналі "Нове дорі", а також у "Кузніці" почали з'являтися все більш різкі статті, нагнітаючи атмосферу "ідеологічної боротьби" на "відставчому фронті суспільних наук".

У травні-червні 1947 р. у ЦК ПНР відбулось декілька партійних нарад професорів вузів /членів ПНР і ППС/, на яких висувалося питання про початок "ідеологічного наступу у вузах" проти старої професури. На нараді 14 травня виняток увага зверталася на "історію", оскільки порівняно з іншими суспільними дисциплінами тут були нечисленні наукові кадри з професорськими дипломами. Водночас вирішено спрямувати на викладацьку роботу у вузи всіх істориків-марксистів, котрі після "багатомісячної і систематичної наукової роботи" мали би бути "на рівні університетської професури" / 8, 57, арк. 1-7 /.

Група радикально настроєних діячів у ПНР /Ц.Бобінська, Ж.Руманова, С.Арнольд, А.Шаффа та ін./ вимагала рішучого поширення марксистської ідеології на суспільні і гуманітарні науки, хоча і відзначала брак високого інтелектуального рівня марксистських кадрів, які б впливали на середовище перш за все глибокими знаннями і науковими аргументами. Значний опір марксизму з боку старих університетських кадрів поступово посилював радикальність вимог прихильників марксизму. На нараді наукових працівників у ЦК ПНР 5 червня 1947 р. прозвучали більш гострі звинувачення на адресу "реакційної професури" і вимоги застосування проти неї "позанаукових методів" адміністративного тиску / 8, 57, арк. 10-21 /.

Всупереч пропозиціям було ви-

рішено взяти курс на об'єднання всіх прогресивних наукових кадрів у координаційних комітетах демократичної професури, основою яких повинні були стати "міжпартійні шістки" професорів-членів ШПР і ППС, створення і зміцнення марксистських науково-дослідницьких центрів, розвиток практичних досліджень / 8, 58, арк. 44-45 /.

Зміни у розвитку науки і вищої школи знайшли відображення у рішеннях спільної конференції Головної ради у справах науки і вищої школи при Міністерстві освіти і ректорів та професорів вузів 27-29 листопада 1947 р. Уряд прагнув зосередити керівництво наукою і вузами в руках Міністерства освіти, підпорядковуючи їх потребам нового суспільства. На засіданні комісії гуманітарної освіти Головної ради було визначено завдання здійснити на Злижчим часом "ідеологічну перебудову" і створити новий світогляд на базі історичного матеріалізму. З цієї метою передбачалося переглянути всі попередні дослідження, форми і методи підготовки гуманітарної інтелігенції з точки зору марксизму. Водночас у ряді виступів пролунали реальні потреби розвитку науки, зокрема історичної /Т.Мантойф-фель/: створення дослідницьких колективів і підготовки ними великих енциклопедичних і синтетичних праць, координація наукової діяльності у межах країни, розширення міжнародних зв'язків науковців, підготовка видань історичних джерел тощо / 24, с. 523-527 /.

У жовтні 1947 р. у Кракові Історична комісія ПАН, яку очолював В.Конопчинський, зібрала конференцію товариств і інститутів, що займалися історією. На ній була зроблена спроба об'єднати під крилом Історичної комісії всіх професійних істориків. Метою такого кроку було перехоплення ініціативи в урядових кіл і об'єднання під егідою ПАН головних наукових сил Польщі. Готуючи цю конференцію, Історична комісія розіслала відомим історикам листи, де викладались основні принципи наукової роботи істориків - "директиви для організації і методів праці над дослідженнями", встановлені ще на подібній конференції 1920 р. / 5, арк. 27-29 /.

Головна увага приділялась збору і виданню джерел, зокрема, з питань сучасності. На конференції прозвучала тривога з приводу вторгнення "ненаукових" поглядів та ідей в історіографію.

У періодиці з'явилися застереження щодо зайвої ідеологізації наукових питань і пов'язані з цим небезпеки. М.Тирович в оглядовій статті з питань польської історіографії писав про "вторгнення в історію публіцистики під виглядом науки", негативний вплив "полі-

тичної, партійної тенденції" на дослідження проблем минулого, які зауважать об'єктивну картину історичних подій / 37, с. 96-113 /.

Більш відверто і різко виступив проти марксистського методу в історіографії В.Конопчинський у статті, написаній 1947 р. до ювілею ЦАУ, але опублікованій лише 1949 р. У проникненні історичного матеріалізму до історіографії він бачив "протягування політики у науку", виступав з позитивістських позицій вивчення лише "реальних фактів". Залишаючись на позиціях "чистої, а не пристосованої науки", вчений разом з тим слушно зауважив, що ревізія наукових засад не може бути запереченням позитивного досвіду, нагромадженого попередніми поколіннями дослідників / 18, с. 27-45, 145-160 /.

У таких не простих умовах у 1948 р. розпочалась підготовка до першого післявоєнного загальнопольського з'їзду істориків, призначеного на вересень 1948 р. 20 лютого цього року у ЦК ПНР відбулась нарада партійних істориків. На ній відзначався брак марксистських кадрів професійних істориків і водночас говорилося про значну групу дослідників, що стоять на "прогресивних"-позиціях і з увагою ставляться до марксистської методології. Більшість учасників наради зійшлися на тому, що необхідно зосередити всі марксистські сили у певних вузівських центрах, де є така змога, підняти рівень публікацій, створити справжні наукові праці. Підкреслювалась правильна думка про те, щоб за допомогою державного замовлення на дослідницьку тематику приділити до історичних досліджень і старі наукові кадри і молодих істориків. Крім цього, поставлене завдання створення окремих марксистських дослідницьких центрів / 8, 57, арк. 70-87 /.

Активність марксистів 1948 р. значно зростає. З'явилися публікації, де викладалися засади марксистського вчення, зокрема історичного матеріалізму. Особливо активно виступали філософ А.Шафф та історик Ю.Серадзький. Вони розвивали традиційні на той час положення марксистської методології, котрі утвердились у радянській літературі, зводячи її до взаємовідносин базису і надбудови, теорії класової боротьби, концепції суспільно-економічних формацій / 31, с. 3-66; 34, с. 53-64 /. Такий підхід створював канонізовані рамки, вихід за які ототожнювався з антимарксизмом. Характерною тут була критика А.Шаффом соціологів С.Оссовського і Ю.Хохфельда, які виступали на сторінках періодики з обережними думками про "неповне

співпадіння" завдань науки та ідеології. А.Шафф категорично відстоював класову підпорядкованість наук, передусім суспільних і гуманітарних / 32, с. 245-258 /.

На УІ загальнопольському з'їзді істориків у Вроцлаві /вересень 1948 р./, скликаному Польським історичним товариством, основні дискусії розгорнулись у п'ятій секції, присвяченій розвитку польської історіографії після другої світової війни. У більшості виступів висловлювалися положення марксистського методу аналізу історичного минулого. Це сприйняття не завжди збігалось з догматичним уявленням про марксизм, тому й у наступній літературі не завжди оцінювалось як марксистське. Зокрем., С.Среньовський присвятив свій виступ історичній типології державного устрою, яка дозволяє здійснити науковий аналіз суспільства. Б.Лесьнодорський наголосив на тому, що марксизм дає змогу перейти від "афористичного" підходу до систематичного аналізу суспільного розвитку як взаємодії різноманітних соціальних сил при відносності будь-яких умов і факторів. У цьому ж дусі виступили Е.Малечинська, В.Мошенська, М.Г.Серейський / 26, с. 1-50 /. Позитивістську методологію захищав лише Р.Лютман. Він вважав емпіричне дослідження фактів науковим, а їхнє пояснення й узагальнення — ненауковим / 26, с. 19-28 /, згадуючи найновіші праці школи так званих логічних позитивістів /К.Поппер та ін./.

В умовах нагнітання "ідеологічної боротьби на фронті науки" оцінки з'їзду істориків в партійних колах ПНР, в якій на той час здобули більшість сектантсько-догматичні сили, були різко негативні. Нетерпіння і нетолерантність переважали. У доповідній записці професора Я.Котта у ЦК ПНР у вересні 1948 р. відзначалось: з'їзд істориків виявив "мінімальну роль" марксистів, котрі не мають відповідного наукового авторитету. У "Пропозиціях про планову підготовку марксистських наукових кадрів у галузі гуманітарних наук", підготовлених відділом освіти і культури ЦК ПНР влітку 1948 р., йшлося про відірваність гуманітарних наук від життя і пропонувалось посилити "плановий ідеологічний наступ". У зв'язку з цим передбачалась глибока реформа організації всієї наукової і освітньої сфери. Головним напрямом реформи була дальша централізація всіх наукових і освітніх установ під державним керівництвом, запозичення досвіду їх організації у СРСР / 8, 58, арк. 272-275, 276-278 /.

Таким чином, у тогочасній публіцистиці і науковій періодиці з'явилися думки про нові можливості, які відкривав для істориків-дослідників марксистський метод пізнання минулого. Водночас лунали

небезпідставні застереження і висловлювалось недовір'я до спрощеного, політизованого і догматизованого марксизму, котрий обмежував пошукові можливості вчених, претендував на абсолютну істину у розумінні суспільного розвитку. Сприятливі шанси поступового об'єднання прогресивних історичних сил на платформі демократизації науки і культури, розширення методологічного інструментарію, які виявились у 1945-1947 рр., не були використані і незабаром змінилися різкою поляризацією наукових кадрів на ідеологічних засадах. Зміцнення при владі комуністичних сил, що сповідували ідеї тоталітарної моделі соціалістичної держави, не залишало місця для свободи наукової творчості, в тому числі у галузі історичної науки.

- І. Дьяков В.А. Разработка учеными ПНР теоретико-методологических проблем исторической науки /1945-1980// История СССР. 1989. № 1. 2. Зашкильняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше: Учебное пособие. Львов, 1986. 3. Историография истории южных и западных славян. Учебное пособие. М., 1987. 4. Дісевиц І.Т. Культурне будівництво в народній Польщі 1944-1948. К., 1986. 5. Archiwum Polskiej Akademii Nauk, sygn. III-192-42. 6. Вахуц Н. О новые дороги историографии польской // Наука и Сztuka. 1946. № 5-6. 7. Бобиньска С. Традиция и современность // Новые Дроги. 1947. № 4. 8. Centralne Archiwum KC PZPR, sygn. 295 XVII. 9. Czubiński А. Najnowsze dzieje Polski 1914-1983. Warszawa, 1987. 10. Dziesięć lat nauki w Polsce Ludowej. Warszawa, 1956. 11. Гасиорowska Н. Наука истории в okresie dziesięciolecia Polski Ludowej // Zycie Szkoły Wyższej. 1954. № 9. 12. Грабски А.Ф. Ориентация польской мысли исторической. Warszawa, 1972. 13. Грабски С. На новом дорозе дзиевowej. Warszawa, 1946. 14. Гралак В. Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej. Łódź, 1984. 15. Хабнер Р. Przebudowa nauk historycznych w Polsce (1947-1953) // Przegląd Historyczny. 1987. № 3. 16. Якубовска В. Преображения в школьной едукacji исторической в Polsce в latach 1944-1956. Warszawa, 1986. 17. Кієніевич С. Historia narodu czy historia państwa // Dzieje Najnowsze. Warszawa, 1947. Т. 1. 18. Конопczyk І. Dzieje nauki historycznej w Polsce // Przegląd Powszechny. Warszawa, 1949. Т. 228. 19. Конопczyk І. W Zadania nauki historycznej w Polsce dzisiejszej. Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój. Warszawa, 1947. Т. 25. 20. Краіевич В. Odbudowa szkolnictwa wyższego w Polsce Ludowej w latach 1944-1948. Wrocław, 1976. 21. Кузница. 22. Матернічк І. J. Kultura historyczna dawna i współczesna. Warszawa, 1979. 23. Myśl Współczesna. 24. Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój. Warszawa, 1947. Т. 25. 25. Орzechowski М. Rewolucja-Socjalizm-Tradycja: Przeszłość narodowa i tradycja w myśli politycznej rewolucyjnego nurtu polskiego ruchu robotniczego. Warszawa, 1978. 26. Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wrocławiu. Warszawa, 1948. Т. 2. 2. 2. 27. Polska Ludowa 1944-1950. Przemiany społeczne. Wrocław, 1974. 28. Понцек Е. Рецепция материализма исторического в środowiskach польской левicy socjalistycznej i komunistycznej в okresie wojny i okupacji (1939-1944) // Akta Uniwersytetu Łódzkiego. Polotologia. Łódź, 1986. № 16. 29. Przegląd Historyczny. 1946. Т. 36. 30. Рутковский J. Uwagi o polskim czasopiśmiennictwie historycznym Zycie Nauki. 1946. Т. 1. 31. Схафф А. Pogadanki o materializmie historycznym. Warszawa, 1946. 32. Схафф А. Marksizm a rozwój

nauki // Myśl Współczesna. 1948. N 6-7. 33. S e r e j s k i M.H. Fun-
kcje społeczne nauki historii // Wiedza i Życie. 1946. N 6. 34. S i e-
r a d z k i J. Materializm historyczny i niektóre potrzeby polskiego
dziejopisarstwa // Myśl Współczesna. 1948. N 8-9. 35. T o p o l s k i
Metodologia historii w dorobku polskiej historiografii // Kwartalnik
Historyczny. 1987. N 1. 36. T y r o w i c z M. W poszukiwaniu siebie.
Wspomnienia i refleksje. Lublin, 1988. T. 2. 37. T y r o w i c z M. Wczo-
raj i dziś polskiego dziejopisarstwa // Twórczość. 1947. N.6. 38. W a l-
c z a k M. Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji
1939-1945. Wrocław, 1978. 39. W e r e s z y c k i H. O problematyce naj-
nowszej historii Polski // Dzieje Najnowsze. Warszawa, 1947. T.1. 40.
W i n n i c k a H. Historycy polscy w latach wojny i okupacji 1939-1945
(Zarys problematyki) // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. War-
szawa, 1987. Cz.2.

Стаття надійшла до редакції 22.02.90

І. М. ЛОЗИНСЬКИЙ,
зав. відділом, Львівська обласна універсальна
наукова бібліотека

ВЗАЄМИНИ ФРАНЦА МІКЛОШИЧА
З УКРАЇНСЬКИМИ ФІЛОЛОГАМИ

Сформувавшись в умовах зростання національної самосвідомості слов'янських народів, піднесення національно-визвольного руху, славістика минулого століття стала могутнім біоімпульсом їх інтенсифікації. Вона відчутно живила літературу, мистецтво, музику сама живилась ідеалами та гаслами, котрі висунула доба романтизму. Широко діяв конструктивний фактор відчуття слов'янськими народами своєї культуротворчої здатності та повноцінності. Більшість слов'ян, і ті, що жили компактно, і розпоросені по всьому світові, пройнялися свідомістю того, що вони – одна, єдина родина і повинні солідарно співдіяти у межах економічного, культурного і духовного співжиття з іншими народами. На початковому етапі, перед цим у другій половині ХІХ ст., слов'янознавство сформувалося переважно як філологічна дисципліна, що вивчала мови і літературу слов'янських народів та їхні старожитності. Тоді було чимало світлих розумів, які своєю невтомною працею розробляли засади славістики і розвивали її далі. Назавжди збережуться імена Й. Добровського, П.-Й. Ш.-Фарика, С. Лінде, В. Караджича, В. Копітара, В. Ягича, О. Х. Востокова, О. М. Бодянского, І. І. Срезневського, М. О. Максимовича, О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова, О. Бржкнера, М. Мурка, І. Франка, Ст. Смаль-Стоцького та багатьох інших слов'янознавців.

До вчених, що глибоко замислювалися над причиною та законами близькості слов'янських мов і досліджували їх, належав Франц /Фрецишек/ Міклошич /1813–1891/ – видатний австрійський і словенський філолог-славіст, професор Віденського університету, академік Віденської АН /з 1851 р./, основоположник порівняльної граматики

© Лозинський І. М., 1992

слов'янських мов, який сприяв утвердженню і розвитку порівняльно-історичного методу в слов'янознавстві. Його заслуги перед славістикою дуже влучно визначив хорватський славіст Ватрослав Ягич у своїй "Історії слов'янської філології". Він назвав Ф.Міклошича "батьком порівняльної граматики слов'янських мов". Подібним чином висловився І.Франко, розкриваючи це Ягичове крилате формулювання: "Творцем і знаменитим репрезентантом її / порівняльної граматики / в довгі літа був Франц Міклошич, словенець, ученик Боппа і Копітара, автор 'многочислених праць, що становлять епоху в науковій пізнанні всіх мов слов'янських. Вплив Міклошича на студії слов'янські в Австрії був величезний". Адже, завдяки його титанічній праці і меценатству Відень зробився за Міклошича уперше центром слов'янських студій для цілої Австрії" / 8, с. 8 /. Та чи тільки високими наукотворчими вартостями мовознавчих праць і організаційними заходами заімпонував Франкові філолог-славіст? Не лише. А й тим, що великий словенець послідовно відстоював самостійність, рівноправність, наукову придатність і міжнародну вжиткову повноцінність української мови в період "Двоязычності і дволичності"^{*}, коли галицькі москвофіли не визнавали її, бо "радіше давали місце таким нісенітницям, що Міклошич підкуплений Австрією, щоб науково розділяв руський народ на два кусні" / 9, с. 328 /.

З 1844 р. ім'я молодого вченого почало міцно входити в історію європейської мовознавчої науки. Автор чотиритомної "Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen" / "Порівняльної граматики слов'янських мов", 1852-1875/, "Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen" / "Етимологічного словника слов'янських мов", 1886/, двотомного "Lexicon Palaeo-Slovenico-Graeco-Latinum" / "Старослов'янсько-грецько-латинського словника", 1862-1865/ був досить відомим на східнослов'янських землях, зокрема в Галичині і на Буковині. У 1856 р. Ф.Міклошича обрано членом-кореспондентом Російської АН. В листопаді 1883 р. у Відні урочисто відзначено 70-річчя з дня народження і 50-річчя його наукової діяльності та літературної творчості. З цього приводу вчені Галичини й Буковини у день ні лиш надіслали заслуженому мовознавцеві вітальні листи. Тут конче треба зазначити, як написав І.Франко, що "майже для кожного слов'янського говору Міклошичеві ученики, йдучи протертою ним дорогою, покладали перші підвалини наукового дослідження мови і наукового

* Це назва Франкової статті, і досі замовчуваної.

її трактування по школах. Десьте буде згадати, що наша Галицька Русь мала цілий ряд добрих філологів в його школи, як ось Ом. Огоновського, Осадця, Дячана, Онишкевича, Желехівського" / 8, с. 8 /.

Гострий критичний розум, енциклопедична філологія та освіченість, блискотлива ерудиція і неймовірна працелюбність здобули Ф.Міклошичу великий авторитет арбітра з питань слов'янської філології. До знаменитого вченого 1871 р. звернулися українські перекладачі, щоб оцінив український переклад Святого Писання чотирьох Євангелістів, здійснений П.Кулішем і І.Полем. Ф.Міклошич, затривши текст перекладу зі старогрецьким оригіналом, ділов висновку, що їхній переклад є переказом /перифразом/ і відкинув його. Тут треба висловити подив глибоким обізнанням словенця з українською мовою. Однак 1885 р. Британське Біблійне Товариство, купивши цей переклад Нового Заповіту, все-таки відважилося через два роки /1887/ опублікувати його. А 1904 р. завдяки фондові цього ж Товариства вийшов новий, перероблений і відшліфований варіант перекладу Біблії українською мовою: "Святе Письмо Старого і Нового Заповіту" /Переклад П.О.Куліша, І.С.Левицького і І.Полія. Відень, 1903/. До речі, повний, майстерний переклад Біблії українською мовою, що став канонічним, вийшов з-під пера Івана Огієнка - Митрополита Іларіона /Торонто, 1962/.

Серед поважних мануальників таланту Ф.Міклошича в Росії був І.І.Срезневський, а в Україні О.О.Потебня, І.Франко, Ст.Смаль-Стоцький, І.Огієнко, Іл.Свенціцький і Л.Булаховський. "Міклошич, - писав Л.А.Булаховський, - за своїми прагненнями і науковою манерою працелюбний і талановитий систематизатор, здатний зібрати і зручно розкласифікувати величезний матеріал, не залишаючи поза увагою найменшої деталі. Але його порівняно мало цікавить загальна проблематика, і він не намагається розкрити причин історичних відкладень більше, ніж про них натякають самі собою факти, які він віднайшов у найрізноманітніших джерелах. Він більше зіставляє /широко використовує в цьому відношенні і неслов'янські і навіть неіндоевропейські мови/, ніж досліджує і пояснює в суворому розумінні цього слова. Звідси і вся його манера викладу: стисла, часто категорична, із згадуванням про існуючі контрверзи, але без детального їх розгляду" / 2, с. 48 /. Ця характеристика дала українському мовознавствознавству підставу визначити науковий метод Міклошича як систематизаційно-класифікаційний і порівняльно-зіставлювальний, що в сфері

застосування включав дані і граматичні закономірності української мови

В укладеному Міклошичем "Етимологічному словнику слов'янських мов" автор шедро використовував слова української мови, здебільшого із праць Я. Головацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" / Спб., 1978. Т. 1-4 / и І. Верхратського "Знадобы до словаря южно-русского" / Львів, 1877 /.

Б. В. Кобилянський у статті "Лексика української мови в "Етимологічному словнику слов'янських мов" Ф. Міклошича нарачував близько 1600 слів української мови / 3, с. 12-17 /. Щоправда, українська лексика його Етимологічного словника не могла бути прямим і єдиним об'єктом етимологічного дослідження. Вона, як і слова інших слов'янських мов, послужила тільки допоміжним матеріалом в контексті загальної характеристики всього словного гнізда. Лише в окремих випадках те чи інше слово у межах групового пояснення набувало менш-більш повного висвітлення. Звичайно, в такому словнику навіть при найбільшому бажанні автор не мав змоги подати вичерпний етногенез формування слів, що потребують етимологічного висвітлення, і тим самим задовольнити запити кожного користувача-славіста. Для цього треба було б створювати десятки або й сотні томів етимологічного словника.

Та якими не були б критичні зауваження щодо переконливості реконструкції початкової стадії формування слова для всіх спередієних слов'янських слів однієї групи, щодо відсутності генетичних інформацій та даних хронології про розвиток слова в окремих слов'янських мовах, згадана праця була актуальною і корисною не лише наприкінці ХІХ-першій чверті ХХ ст., а й тепер. Знаходимо там багато цікавого і конструктивного матеріалу. Етимологічний словник Міклошича і досі служить корисним довідником і посібником для сучасних лексикографів, котрі працюють в цій галузі. Досить згадати українських укладачів семитомного "Етимологічного словника української мови", що виходить у Київському видавництві "Наукова думка" з 1982 р., які послідовно в усіх томах використовують дані Етимологічного словника Ф. Міклошича. Вчений підняв лексику української мови на таку висоту прикладної, наукового використання, що вона, вперше вийшовши на міжнародну арену привернула широку увагу науковців як одне з важливих джерел порівняльного, історичного вивчення. Його праці, як твердять мовознавці, й досі єдиний повний етимологічний словник слов'янських мов, бо Е. Бернекер не встиг завершити складання такого словника / 6, с. 83 /.

При написанні чотиритомної "Порівняльної граматики слов"янських мов", в якій серед інших охарактеризовано фонетичні та морфологічні особливості української мови, автор використав твори друку із Львівської бібліотеки отців Василіан. У списку скорочень /"Сокращений"/ в "Сравнительной морфологии славянскихъ языковъ", перекладеній російською мовою / 7 /, знаходимо такі назви книжок: J.Łoziński. Ruskoje Wisilja. Przemysł, 1835.; Wł.Wójcicki. Pieśni ludu BiałoChrobotów, Mazurów i Rusi z-nad Bugu. / 7, с. 4 /; O.Духновичъ. Источникъ для угорскаго наречія малорусскаго языка / 7, с. 6 /; Казки зобраць Игнатій зъ Никловичъ. Львовъ, 1861 / 7, с. 9 /; И.Котляревскій. Виргиліева Снеида на малороссійскій языкъ переложенная. Харьковъ, 1842 / 7, с. 10 /; М.Максимовичъ. Украинскія народныя песни. М., 1834 / 7, с. II /; J.Łoziński. Grammatyka języka ruskiego. Przemysł, 1846 / 7, с. II /; М.Осадца. Граматика руского языка. Львів, 1862 / 7, с. 15 /; Z.Pauli. Pieśni ludu ruskiego w Galicji. Lwów, 1839 / 7, с. 16/.

Незважаючи на деякі недоліки Міклошичевої "Vergleichende Formenlehre", що по-російськи перекладено "Сравнительная морфология славянскихъ языковъ. Вып. I. Старославянскій языкъ" /1884/, відомий російський мовознавець, автор "Предисловія" Р.Брандт, зробивши низку критичних зауважень, визнав її фундаментальною працею і необхідним посібником для вивчення слов"янських мов. Як цілість "Порівняльна граматика слов"янських мов" була на той час дослідженням солідного наукового значення, бо давала поштовх поширенню порівняльно-історичного методу в філологічній науці. Тому працю Міклошича високо оцінив Ф.Енгельс. Він сам збирався писати таку ж працю, але відмовився від цього задуму після виходу в світ книги австрійського і словенського лінгвіста / 6, с. 83 /.

Міклошич був новатором у вивченні лексичних запозичень і взаємовпливів між слов"янськими і неслов"янськими мовами. Зовсім не застаріли такі його праці, як "Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen" /"Іншомовні" слова в слов"янських мовах", 1867/, "Слов"янські елементи в румунській мові" /1860/, "Слов"янські елементи в угорській мові" /1871/, двотомне видання "Die türkischen Elementen in den sudost und osteuropaischen Sprachen" /"Туркські елементи у південно- і східноєвропейських мовах", 1884-1885/, "Слов"янські, угорські та румунські елементи в турецькій мові" /1889/, "Про вплив турецької мови на граматику мов південно-східної Європи" /1889/. У них він досліджував східні елементи і в українській мові. Уклада-

чі згаданого вже "Етимологічного словника української мови" також використали дані цих книг. Слід згадати і україномовний лексичний матеріал в менших дослідженнях Міклошича: "Слов"янські назви місяців", "Die Bildung der slavischen Personennamen" /"Про формування слов"янських особових імен", 1800/, "Про слов"янські назви місцевостей".

Велике значення у галузі порівняльного вивчення художніх засобів епосу слов"янських народів мала доповідь Ф.Міклошича "Die Darstellung im slavischen Volksepos" /"Художні засоби у слов"янському народному епосі", 1890/, виголошена на засіданні Віденської АН 1889 р. У ній автор навів постійні епітети, які зустрічаються в російських, українських, сербо-хорватських і болгарських героїко-епічних піснях / I, с. 6 /. Матеріал цієї доповіді, що стосувався українських пісень, проаналізував український вчений-фольклорист Ф.Колесса у праці "Народні пісні з Галицької Лемківщини. Тексти й мелодії" / 5 /.

Усі згадані тут мовознавчі і фольклористичні твори Ф.Міклошича опублікував німецькою мовою*. Цією ж мовою листувалися галицькі й буковинські філологи-славісти зі знаменитим словенцем.

Одразу відзначимо, що не тільки намагання поновити і підтримувати знайомство і зв'язки з українськими мовознавцями, з якими він близько зійшовся у Відні, а й прагнення налагодити нові контакти, зумовили інтенсивне листування протягом другої половини XIX ст. з такими українськими адресатами, як Олександр Барвінський, Іван Верхратський, Теодор Гартнер, Яків Головацький, Степан Дубровський, Євген Желехівський, Омелян Калужняцький, Пантелеймон Куліш, Михайло Малиновський, Омелян Огоновський, Гнат Онишкевич, Антон Петрушевич, Степан Смаль-Стоцький, Ізидор Шараневич та ін.

Найбільша кількість листів, що збереглися, належить Ом.Калужняцькому / 30 /, Гн.Онишкевичу /десять/, Ом.Огоновському /вісім/ та Є.Желехівському /шість/. Мабуть, ці автори найчастіше писали. У листах українських кореспондентів віддзеркалилися їхні наукові інтереси. З листів Ом.Калужняцького, наприклад, дізнаємося про його працю над описом кириличних рукописів, котрі зберігалися в Краківській Ягеллонській бібліотеці та львівських бібліотеках, підготовку Є.Желехівським українсько-німецького словника, заходи Гн.Онишкевича

* Назви праць Ф.Міклошича, які не вдалося візуально перевірити, наводяться в українському перекладі.

щодо створення видавничої серії "Руська бібліотека", а також інші наукові інтереси галицьких філологів-славістів.

Ф.Міклошич дуже уважно ставився до своїх кореспондентів-українців, переважно його учнів ще з часів навчання у Віденському університеті /Ст.Дубровський, Ом.Калужняцький, Ом.Огоновський, Гн.Онишкевич/, заглиблювався в їхні наукові інтереси і пошуки, спрямовував колег на правильний науковий шлях. Щиро зацікавлений в їхньому професійному зростанні, Міклошич допомагав їм порадами, книжками, консультаціями і рекомендаціями праць до друку, часто сприяв влаштуванню на педагогічну роботу в гімназіях тодішньої Галичини й Буковини чи на посаду викладача в університеті.

Листування українських філологів-славістів з Ф.Міклошичем, яке зберігається у Віденській бібліотеці, досі невідоме нашій науці. Копії оригіналів наприкінці 20-х років нашого століття виготовив і дослідив львівський філолог і мистецтвознавець, музеєзнавець, бібліограф, директор Українського Національного музею у Львові Іларіон Свенціцький, а через двадцять років написав ґрунтовну, майже на сто сторінок, статтю. У ній вперше подається всебічна характеристика листування українських філологів-славістів з Ф.Міклошичем. І.Свенціцький показав масштаби і зміст зацікавлень австрійського і словенського вченого мовними, культурними справами галицьких і буковинських українців /питання алфавіту, примусових полонізаційних заходів польської адміністрації, мовної самооборони українського, або русинського, населення Галичини і Буковини, зокрема, через укомплектування університетських кафедр україністики і славістики у Львові і Чернівцях патріотично настроєними науковцями/. У вступній статті автор проаналізував праці австрійського і словенського мовознавця-славіста у світлі аспектів граматики української мови: фонетики, морфології, лексики, словотвору та українських бібліографічних публікацій з питань граматики та джерелознавства.

На жаль, львівському вченому професорові І.Свенціцькому не судилося побачити дуком своєї величезної праці. І ось з нагоди XI конгресу славістів в Братиславі /1993/ львівські науковці хочуть видати у київському видавництві "Наукова думка" окремою книжкою "Листування українських славістів з Францом Міклошичем". Якщо цей задум буде щасливо реалізовано, то до наукового обігу увійдуть нові дані з історії української мови та літератури, фольклористики, освіти.

І. Богатырев П.Г. Некоторые задачи сравнительного изучения эпоса славянских народов. М., 1958. 2. Булаховский И.Л.А. Потебня-лингвист // Уч. зап. М., 1946. Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. 3. Кобилянський В.В. Лексика української мови в "Етимологічному словнику слов'янських мов" Ф.Міклошича // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. Львів, 1973. Вип. 8. 4. Ковалів П. Праця в історії української духовної культури // Віра й культура / Торонто/. 1967. № 11-12. 5. Колесса Ф. Народні пісні Галицької Лемківщини: Тексти й мелодії // Етнограф. зб. НТШ. Львів, 1929. Т. 39-40. 6. Кравчук Р.В. Історія слов'янського мовознавства. К., 1961. 7. Міклошич Ф. Сравнительная морфология славянских языков: Старославянский язык. М., 1884. Вып. 1. 8. Франко І. Поступ славістики на Віденському університеті // Франко І. Збір. творів: У 50 т. К., 1981. Т. 31. 9. Франко І. Конечність реформи учення руської літератури по наших середних школах // Франко І. Збір. творів: У 50 т. К., 1980. Т. 26.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.90.

В.В.КРУТИКОВ,

доц., Кіровоградський педінститут

ПРОМИСЛОВЦІ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В історії торговельно-економічних відносин між Росією і Болгарією після 1878 р. є ряд прогалин, які потребують поглибленого дослідження. Зокрема, поза увагою істориків і економістів залишилася діяльність промисловців України по зміцненню і розширенню своїх позицій на болгарському і загалом балканському ринку збуту на початку ХХ ст. Практично цей сюжет ще не був висвітлений ні в дореволюційній вітчизняній, ні у радянській історико-економічній літературі, а також в працях болгарських дослідників.

На початку ХХ ст. Донецько-Придніпровський регіон перетворився на основну вугільно-металургійну базу країни, де виплавляли приблизно 52,5 % загальноросійського металу і видобували близько 67 % угілля / 8 /. Економічна криза, що охопила Росію з 1900 р., загострила питання розширення збуту донецького вугілля. Гірничопромислова буржуазія України терміново намагалась збільшити постачання вугілля залізницям, Морському міністерству тощо. Водночас власники донецьких копалинь повернулись до ідеї експорту палива в країни Південної Європи / 2, с. 54-55 /. Особливу увагу підприємців привертало

© Крутиков В.В., 1992

балканські країни, з якими тоді налагодилися дипломатичні стосунки. Разом з тим, завдяки географічному факторові, а також внаслідок існування розвинутого вугільного каботажу Чорним морем полегшувався експорт промислової продукції Півдня в ці країни.

Перші практичні дії в цьому напрямі зроблені на XXVІ з'їзді південних гірничопромисловців восени 1901 р. Один з основних доповідачів – М.С.Авдаков очолював постійний орган з'їздівської організації – Раду з'їздів. Він висловився за організацію збуту палива балканські країни і Туреччину, вважаючи, що при сприятливій урядовій допомозі можна витримати конкуренцію англійського й австрійського вугілля. В процесі обговорення цього питання виявилось: промисловці мають дуже приблизну інформацію про господарську кон'юнктуру в країнах Балканського півострова. Учасники з'їзду доручили Раді з'їзду розробити проект створення спеціальної контори й агентств збуту вугілля в балканських країнах, а також здійснити практичні заходи щодо реалізації цього проекту. У доповіді М.С.Авдакова містився прямий заклик до утворення монополістичного об'єднання на зразок експортного синдикату в вугільній промисловості / І2, с. 9-10, 16-17 /.

Наприкінці 1901 р. становище у важкій індустрії Півдня ще більше погіршилось, тому керівники з'їздівської організації вирішили прискорити організацію збуту донецького вугілля за кордон. З цією метою у січні 1902 р. в Харкові скликано позачерговий з'їзд гірничопромисловців, в порядку денному якого одне з основних питань – експорт палива в країни Південної Європи.

У доповіді голови Ради з'їзду М.С.Авдакова "Про вивіз донецького мінерального палива через південні порти Азовського і Чорного морів на Балканський півострів і загалом за кордон" наводились дані про видобувну спроможність Донбасу на 1902 р. /1130120 тис. пудів/. Водночас споживання вугілля повинно було значно скоротитись внаслідок гострої кризи, яка охопила металургійну та машинобудівну промисловість Півдня, скорочення перевозок тощо. Таким чином, розвиток і підготовленість шахт басейну на багато років випередили споживну спроможність ринку. На думку доповідача, найкращим виходом з цього становища було б збільшення збуту донецького вугілля на найближчому закордонному ринку – Балканському півострові. М.С.Авдаков вважав, що вдале географічне положення Донбасу, а також можливість постачання палива морським шляхом повинні створити сприятливі умови для закріплення донецьких вугільних фірм на Балканах.

Порівняння відстаней і часу постачання вугілля з Маріуполя до Константинополя, балканських і дунайських портів, а також до портів Єгипту й Італії також свідчило про реальну можливість збуту за кордоном частини донецького вугілля / ІЗ, с. 5-11 /.

Зібрані комітею XXVI гірничопромислового з'їзду статистичні матеріали, з якими ознайомились учасники позачергового з'їзду, свідчили про можливість і вигоду торгівлі донецьким вугіллям у різних районах Балканського півострова і навіть в Італії. Слід підкреслити також прагнення гірничопромисловців забезпечити собі більш активну, ніж у середині 90-х років XIX ст., підтримку посольств, консульств і комерційних агентів Міністерства фінансів в балканських країнах, Єгипті, Італії та Туреччині.

Ураховуючи побажання гірничопромисловців, позачерговий з'їзд доручив Раді з'їзду організувати спеціальну експедицію з її найбільш компетентних членів для вивчення становища на головних вугільних ринках країн можливого збуту мінерального палива; клопотати про звільнення вугілля, яке буде вивозитись за кордон, від різних портових зборів, про встановлення пільгового експортного залізничного тарифу до Маріуполя, про надання представниками міністерств фінансів та іноземних справ допомоги у розвитку закордонної торгівлі донецьким вугіллям тощо / 43, с. 92-93 /.

Для вивчення стану вугільного ринку і господарської кон'юнктури в Румунію і Болгарію був відряджений член Ради з'їзду гірничий інженер С.О.Ерделі. Спираючись на дані Болгарського статистичного бюро, він повідомив Раду, що 1900 р. до країни ввезено близько 1 млн. пудів іноземного вугілля, переважно австрійського і турецького. Низька якість цього палива створювала реальну можливість успішної конкуренції з ним донецького вугілля. Здавалось, представник з'їздивської організації повинен був вивчити торговельну кон'юнктуру і визначити засоби торгівлі донецьким вугіллям і кам'яною сіллю в Болгарії. Замість цього С.О.Ерделі спрямував свої зусилля на те, щоб довести неможливість експорту вугілля до Болгарії. Не наводячи будь-яких статистичних даних, він стверджував, що майже повна відсутність промислових підприємств, а також використання місцевого й іноземного палива низької якості на залізницях роблять практично неможливою конкуренцію донецького вугілля. Представник південних гірничопромисловців намагався довести невідготовленість болгарських портів /Бургас, Варна і Русчук/ до ввозу великих партій палива через відсутність належного устаткування, транспортних засобів тощо.

Внаслідок аналізу торговельної кон'юнктури, що склалась на вугільному ринку Болгарії, С.О.Ерделі дійшов висновку про неможливість утворення в найближчому майбутньому більш-менш великого ринку збуту для донецького вугілля. Підрахунки представника пр. ісл. буржуазії України були песимістичними: могло йтися про експорт до болгарських портів лише невеликої кількості /250-400 тис. пудів/ палива, що, звичайно, не розв'язувало проблеми збуту донецького вугілля на Балканському півострові / 7, с. 93-95 /.

Наскільки реальними були сподівання власників донецьких шахт на вугільний ринок Болгарії? Кінець XIX-початок XX ст. характеризується безперечними успіхами у розвитку болгарської економіки. Кількість промислових підприємств збільшилася з 36 у 1887 р. до 166 у 1904 р. Привертає увагу швидке зростання підприємств навіть в період економічної кризи початку XX ст.: з 1903 у 1900 р. до 166 наприкінці кризи, хоч остання, безумовно, гальмувала розвиток усіх галузей промисловості / II, с. 245 /. Водночас відбувалися певні структурні зміни болгарської індустрії, також деякі зрушення у технічному обладнанні підприємств, зростала їхня енергоозброєність. Запроваджуються вдосконалені парові машини, двигуни, робляться перші кроки щодо використання в промисловості електричної енергії / IO, с. 133 /.

Чим же пояснюється швидкий розвиток болгарської промисловості на межі XIX-XXст.? По-перше, підкреслимо значення тих буржуазних перетворень, які відбувались у соціально-економічному та суспільно-політичному житті країни після 19 лютого 1878 р. По-друге, велике значення мало постійне зростання попиту внутрішнього ринку на промислову продукцію; по-третє, перехід до нового, буржуазного за своєю суттю промислового законодавства. По-четверте, зміни у митній політиці болгарського уряду призвели до значного підвищення мит /з 8 до 14 %, а на деякі види індустріальної продукції - до 25 %/ / 9, с. 21-25 /. Врешті-решт, важливе значення для швидкого розвитку капіталістичної індустріалізації в країні мав перехід з грудня 1894 р. до політики прямого сприяння розвитку великої капіталістичної промисловості. Внаслідок цього великий капітал одержав право на безмитне ввезення до Болгарії машин, механізмів і промислової сировини, а також безкоштовне отримання місця для будівництва фабричних підприємств, великі пільги при користуванні державними залізницями тощо / IO, с. 246-247 /.

Протекціоністські тенденції в економічній політиці болгарського уряду посилились за часів І.С.Гешова, який 1894-1897 рр. був мініст-

ром фінансів у кабінеті К.Стофлова і відповідав за розвиток промисловості. Перекоаний прихильник всебічного сприяння розвитку вітчизняної промисловості, він за порівняно невеликий час перебування на чолі міністерства встиг багато зробити для болгарської торговельно-промислової буржуазії / 4, с. 96-97 /. До речі, після відставки Гешов повернувся до підприємницької діяльності. Його наступники загалом продовжували курс Гешова. Зокрема, вивчалися ринки збуту болгарської сільськогосподарської і промислової продукції. Так, у бюджеті міністерства торгівлі і землеробства з 1901 р. передбачалося виділення певної суми грошей на вивчення умов збуту і цін на різні товари в Парижі, Лондоні, Відні, Марселі, Будапешті, Браїлові й Одесі / 14, с. 115 /. Ві.ш докладний аналіз російського ринку повинен був стимулювати поглиблення болгаро-російських торговельно-промислових зв'язків.

Водночас швидкими темпами зростала залізнична мережа, завершилося будівництво портів у Бургасі і Варні. Остання обставина була важливою і для активізації торговельних зв'язків між Болгарією і Росією, бо практично вся торгівля здійснювалась морським шляхом при участі російських пароплавних компаній, передусім Російського товариства пароплавства і торгівлі / I, ф. 122, оп. 470/I /1899 р./, спр. 96, арк. 4 /. Про швидке зростання значення Бургаса свідчила і велика кількість іноземних суден, котрі відвідали цей порт 1902 р. / I, ф. 192, оп. 782/2 /1896-1900 рр./, спр. 53, арк. 89-90 /.

Наприкінці XIX ст. значно активізувалась зовнішня торгівля Болгарії, насамперед, з Австро-Угорщиною, Англією, а також країнами Балканського півострова. Разом з тим дещо похвалилась російсько-болгарська торгівля, хоч внаслідок багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів торговельні зв'язки між цими країнами були далекими від реальних можливостей. З окремих видів обсяг торгівлі за останні роки минулого сторіччя навіть зменшився. На зростання конкуренції на болгарському ринку звернув увагу віце-консул Росії у Варні К.О.Черкаський, який вважав досить проблематичним зміцнення позиції донецького вугілля. Одночас він вважав реальним збут на місцевому ринку донецької кам'яно солі /Бахмутський повіт Катеринославської губернії/, яка успішно конкурувала з австро-угорською й італійською. Зокрема, 1901 р. до Болгарії вивезли понад 90 тис. пудів солі переважно з Донбасу, що становило одну з важливих статей російського експорту до цієї південнослов'янської країни / 5, с. 56-57 /. Для створення сприятливіших

умов у конкурентній боротьбі російський дипломат вважав доцільним зменшити витрати на постачання донецької солі через Маріуполь до Болгарії.

Віце-консул Росії у Варні звернув увагу на недоліки російсько-болгарської торговельної угоди від 2 липня 1897 р., котра не врахувала деякі види відпускнуої торгівлі, зокрема, кам'яну сіль. Згідно із місцевою митною практикою, на ці товари встановлювали мита за фактурою, а ще частіше мита залежали від сваволі місцевих урядовців. Це призводило до штучного піднесення продажної ціни, що значно погіршувало конкурентні можливості товарів порівняно з подібними австро-угорськими та італійськими / І, ф. 192, оп. 782/2 /1896-1900 рр./, спр. 54, арк. 38-39, 41-44 /.

К.О.Черкаський досить песимістично розцінював перспективи збуту в Болгарії донецького вугілля. Як свідчать матеріали офіційної зовнішньоторговельної статистики Росії, експорт вугілля на початку ХХ ст. сягав у кращому випадку лише кілька десятків тисяч пудів. Зокрема, 1901 р. до Болгарії вивезено близько 45 тис. пудів кам'яного вугілля і коксу, що свідчило про труднощі у боротьбі за зміцнення позицій донецького палива / 5, с. 72-73 /. Разом з тим дипломатичний представник Росії цілком не заперечував можливостей експорту вугілля до Болгарії, але вважав за необхідне здійснення ряду заходів, котрі б полегшили здійснення цієї операції. Дещо пізніше подібну думку висловив відповідальний працівник міністерства торгівлі і промисловості Росії В.К.Лисенко. Протягом багатьох років він вивчав спроможність балканського ринку. Лисенко звернув увагу на зацікавленість болгарських споживачів в постачанні мінерального палива з Росії, а також визначив ряд заходів, які могли б полегшити розповсюдження донецького вугілля у Болгарії.

Потрібно було розв'язати питання про скорочення морських фрахтів, встановити прямий вантажопотік між Маріуполем і Константинополем, збільшити кількість вантажних барж Російсько-Дунайського пароплавства; влаштувати на ринках збуту вугільні склади донецького вугілля, а також відкрити представництва вітчизняних вуглепромисловців; домогтися поглиблення Маріупольського порту і забезпечення останнього відповідною кількістю криголамів і вантажних суден; зберегти існуючий для експорту кам'яного вугілля зменшений тариф на залізницях; скасувати спеціальний портовий збір у розмірі 1/4 коп. з пуду вугілля, яке вивозилось з портів Азовського і Чорного морів за кордон; ввести спеціальні експортні премії в розмірі ріаниці, яка існувала

на балканському ринку між цінами англійського і донецького вугілля; переглянути діючу російсько-болгарську торговельну угоду з метою створити більш сприятливі умови для збуту вугілля в Болгарії; налагодити пряме товарне сполучення при посередництві Російського товариства пароплавства і торгівлі між російськими і болгарськими залізницями тощо / 3, с. 44-45, 57 /. При умові виконання всіх або більшості заходів Лисенко вважав можливим збут донецького вугілля в Болгарії.

Таким чином, на початку ХХ ст. існувала, хоч і в обмеженому розмірі, можливість експорту продукції гірничої промисловості Донбасу до Болгарії. Про це, зокрема, свідчать статистичні дані про вивіз 1902 р. вугілля і кам'яної солі з Росії, які дають певне уявлення про характер торговельних зв'язків між обома країнами / 6, с. 56-57 /. Чому ж тоді представник з'їздівської організації південних гірничопромисловців визнав безперспективним болгарський ринок? На нашу думку, це пояснюється кількома причинами. По-перше, власники донецьких копалень прагнули до високих прибутків на внутрішньому ринку, де їм було забезпечено привілейоване становище завдяки протекціоністському курсу торговельно-економічної політики царського уряду. По-друге, мала місце певна недооцінка місткості болгарського ринку. До речі, ця традиційна тенденція щодо Болгарії об'єктивно гальмувала розвиток торговельних відносин між двома країнами протягом майже всього дореволюційного часу. По-третє, організація збуту кам'яного вугілля і солі у Болгарії потребувала гострої боротьби з англійськими, австрійськими та італійськими промисловцями, які краще знали потреби місцевого ринку, а також мали безперечну перевагу в організаційному, техніко-економічному та фінансовому відношеннях. По-четверте, обмеженість болгарського ринку для продукції гірничої промисловості Півдня спонукала інженера С.О.Ерделі сконцентрувати основну увагу на вивченні господарської кон'юнктури у Румунії, котра вважалась більш перспективним ринком збуту. Всі ці фактори у сукупності зумовили рішення представника з'їздівської організації. На практиці це призвело до припинення активних дій гірничопромислової бз. уазії Донбасу фактично до початку передвоєнного індустріального піднесення, що, безперечно, вплинуло на розвиток торговельно-економічних відносин між Росією і Болгарією.

1. Архів зовнішньої політики Росії /АЗПР/. 2. Крутик В.В. З Історії російсько-болгарських економічних зв'язків наприкінці ХІХ ст. //Проблеми слов'янознавства. 1985. Вип. 32. 3. Лисенко В.К.

Ближний Восток как рынок сбыта русских товаров. СПб., 1913. 4. Натан Жако. История на икономическата мисъл в България. София, 1964. 5. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1901 г. СПб., 1903. Отдел А. 6. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1902 г. СПб., 1904. 7. О вывозе донецкого топлива за границу. Харьков, 1902. 8. Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России в 1900 году. СПб., 1903. 9. Свраков Г.К. Българската митнишка тарифа за вносите стоки в нейното развитие. Варна, 1937. 10. Славейков П.Р. Сочинения. София, 1969. Т. 3. 11. Стопанска история на ново и най-ново време. София, 1968. 12. Труды XVI съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1902. Т. 1. 13. Труды экстренного съезда горнопромышленников Юга России в январе 1902 г. Харьков, 1902. 14. Яранов Атанас. Стопанската политика на България /от 1878 до 1928 година/. София, 1934.

Стаття надійшла до редколегії 28.09.89

В.В.ТРОФИМОВИЧ,

доц., Львівський університет

РОБІТНИКИ ВАРШАВИ У ЗАГАЛЬНОМУ

ПОЛІТИЧНОМУ СТРАЙКУ /жовтень-листопад 1905 р./

Робітники Варшави активно залучились до всеросійського політичного страйку. Вже II жовтня більшість тутешніх залізничників припинили працю. "Страйк викликаний солідарністю з такими ж явищами в обох столицях і містах імперії", - констатував тоді прокурор Варшавського окружного суду М.Ненарокомов / 2, с. 327 /. Наступного дня страйк охопив усіх залізничників Королівства Польського. Не останню роль у цьому відіграли їхні колеги з Варшави. На це звернули увагу жандарми, які повідомляли, що "делегати страйкарів-залізничників роз'їжджають... на самовільно складених поїздах з метов підтримувати по лінії страйк і виголошувати на станціях агітаційні промови" / 28, спр. 34, арк. 8 '.

Варшавський комітет Соціал-демократії Королівства Польського і Литви /СДКПІЛ/ видав 12 жовтня листівку "До всезагального страйку". Наголошуючи на тому, що політичні вимоги залізничників однакові з вимогами решти польських робітників, листівка закликала останніх приєднатися до всеросійського страйку / 2, с. 326; 30, спр. 13,

© Трофимович В.В., 1992

арк. 28 /. Преса СДКПІЛ докладно інформувала читачів про розвиток визвольного руху в Росії і Польщі, розповідала про демонстрації й мітинги у багатьох регіонах країни, вказуючи при цьому на спільність гасел, якими вони супроводжувалися. Вона підкреслювала: "Усі врешті-решт закликають до одного й того ж: до повалення самодержавства шляхом збройного повстання" / 20 /.

Центральний робітничий комітет Польської соціалістичної партії /ЦРК ППС/ 13 жовтня теж виступив із закликом до робітників міста підтримати боротьбу залізничників. Головними вимогами страйку, який підтримували всі соціалістичні партії краю, були: 8-годинний робочий день, демократичні свободи, скликання Установчих зборів в Королівстві Польському, а ППС, крім цього, домогалася ще скликання сейму у Варшаві.

Водночас представники буржуазно-націоналістичних партій прагнули відвернути польських робітників від загальноросійського визвольного руху. Так, у зверненні "Співвітчизники", виданому 14 жовтня крайовим комітетом Ліги Народнової, зазначалося: "Вас засліплюють фрази про солідарність з Росією... Ні, в нас своя мета, нам своя, польська воля потрібна і своїми, власними шляхами ми повинні до неї йти... Хай собі Росія страйкує, хай там струмує кров, тим краще для нас, якщо ми зуміємо цим скористатися. Але не смійте переносити московську анархію на польську землю" / 14, ф. 70, оп. 5, спр. 368, арк. 84 /. Створений ендеками Національний робітничий союз постійно нав'язував сепаратистські гасла про "протилежність" цілей російських і польських робітників, "абсурдність" політичних страйків, закликав всіляко протидіяти єднанню всіх націй країни / 23, с. 35; 24, с. 766 /. Разом з тим вони висували зрозумілі і доступні вимоги запровадження польської мови в школі, управлінні, суді тощо. Незважаючи на це, робітники варшавських підприємств приєдналися до своїх колег залізничників. "Вчора застрайкували майже всі фабрики, частина майстерень", - повідомляв в Петербург 15 жовтня варшавський оберполіцмейстер П.Мейер / 2, с. 327 /. Прокурор окружного суду того ж дня в рапорті начальству також звертав увагу на блискавичне поширення страйку в польській столиці. Він підкреслив, зокрема, що до робітників приєдналися студенти тутешніх вузів, а у ветеринарному інституті відбувся мітинг студентів, над яким замайорів червоний прапор з написом "Геть самодержавство! Хай живе демократична республіка!" і чорний з написом "Вічна пам'ять борцям, які загинули за свободу!" / 2, с. 330 /.

Про солідарність з залізничниками з боку решти місцевих пролетарів свідчила й листівка Головного Правління СДКПІЛ від 14 жовтня. Трудова Варшава, захоплена мужнім прикладом, теж піднялася на загальний страйк. У листівці висловлювалася впевненість, що за Варшавою підуть інші міста краю, бо головним гаслом партії є братерство та єдність російського і польського пролетаріату в боротьбі за повалення самодержавства. Ендеки бойкотували страйк, спрямований проти царизму, але покладали надії на державну Думу, покликані врятувати самодержавство. Вони виступали проти солідарності з російською революцією, однак саме ця революційна солідарність була кращою гарантією не тільки народної волі, а й автономії та національної свободи Польщі / 9, с. 376-377 /. Отже, у відповідь на заклики соціалістичних партій дослівно за кілька днів варшав'яни покинули працю й вийшли на вулиці. Страйк охопив усіх промислових робітників, інші верстви населення, поширився на губернії краю і став загальним / 10; 18, с. 196-218 /.

Розмах визвольної боротьби змусив самодержавство вдатися до маневрування. 17 жовтня Микола II виступив з маніфестом, де заявив про "дарування" народові громадянської свободи, недоторканості особи, свободи совісті, зборів та спілок, про скликання законодавчої Думи. Булігінська Дума цим документом фактично ліквідувалася, що підтвердило правильність тактики її активного бойкоту.

Звістка про маніфест була отримана в Варшаві вранці 18 жовтня. Член ППС І. Домбровський /Грабець/ так згодом описував неоднозначне враження його товаришів: "Я з ентузіазмом оголошував конституцію... Перль не з меншим ентузіазмом доводив, що це абсурд, що в Росії конституція абсолютно неможлива... що ні на крок не маємо права відступити з революційного шляху... Сірко: "Люди! Це воля! На вулицю! Друкуємо звернення до народу! Перемога!" / 16, с. 4 /. Наступного дня після проголошення маніфесту вулиці Варшави роїлися від маніфестантів, скрізь співали, і звуки революційної пісні змішувалися з патріотичними і релігійними піснями. "Ораторство перетворилось в епідемію. На кожному кроці оратор... Жбурлялися блискавки в царя, буржуазію... лунали промови польською, російською мовами" / 16, с. 5 /.

18 жовтня в паровозному депо зібрався шеститисячний мітинг, на якому соціал-демократи А. Варський, Й. Куць, Т. Радванський, представник лівих в ППС П. Левінсон-Ляпінський викривали брехливість та лицемірство царських запевнень. На іншому мітингу того ж дня Й. Куць

прочитав маніфест, роз'яснив суть "справжніх свобод" і на очах 15-тисячнот натовпу розірвав його, розтоптав ногами і заявив: "Ось чого вартий цей маніфест" / 14, ф. 70, оп. 5, спр. II4, арк. 4 /. Під керівництвом соціал-демократів величезний натовп варшав'ян рушив Аляями Брузалімськими на Театральну площу. По дорозі їх обстріляло військо, вбито дев'ять чоловік, зокрема, учасника учнівського соціал-демократичного гуртка Мельцера, який тоді виступав з промовою перед маніфестантами. Член СДКПІЛ Б.Фіялек зняв з убитого закривавлену учнівську шапку, прикріпив її до держака і як прапор підніс над учасниками походу / 17, с. 268 /. Демонстранти наблизилися до слідчої в'язниці і поліцейської дільниці при магістраті, де А.Варський і Т.Радванський при однострійній підтримці ристи вимагали від оберполіцеймейстера негайного звільнення всіх політичних арештантів і скасування стану посиленої охорони в місті. Командир в'язнів той змушений був випустити, але на вимогу прибулих звільнити всіх наказав стріляти в натовп. Було вбито 40 і поранено 170 чол. / 15, с. 316; 19, с. 22 /.

У відповідь на цей злочин самодержавства Головне Правління СДКПІЛ 19 жовтня поширило листівку "Царська конституція". У ній викривався псевдодемократизм останньої, повідомлялось, що, незважаючи на даровані свободи, на вулицях Варшави, інших міст Росії та Польщі царські війська розстрілювали беззбройний народ, а також закликалось продовжувати загальний страйк / 5, с. 107 /.

Мітинги і демонстрації варшав'ян відбулися і в наступні дні. Так, 22 жовтня начальник варшавського охоронного відділення В.Шев'яков повідомляв у департамент поліції, що всі соціалістичні партії, користуючись свободою зборів і розгортаючи надзвичайно інтенсивну діяльність, повністю оволоділи часами. Трудячі заявляють про готовність продовжувати загальний страйк аж до надання справжніх свобод, роззброєння армії й організації міліції з соціал-демократів, встановлення демократичної республіки з Установчими зборами в Петербурзі й Варшаві / 2, с. 334; 15, с. 317; 26, спр. 2492, арк. 456 /. В інших донесеннях Шев'якова за 24-30 жовтня зазначалося, що страйк поширюється на інші верстви і райони польської столиці. Усі початкові школи самовільно перейшли до навчання польською мовою, навіть театральні колективи приєдналися до страйку, розпочали репетиції заборонених цензурою п'єс, вимагали перетворення театрів у національні, скасування цензури тощо. Інформуючи департамент поліції про події цього періоду в Варшаві, Шев'яков водночас звернув увагу й на те, що 23-24 жовтня у місті відбулася російська

патріотична маніфестація, учасники якої несли портрети Миколи II і процаристські гасла, а також 100-тисячна демонстрація, організована ендеками і духовенством / 2, с. 334-337; 15, с. 317 /.

Аналізуючи становище в польській столиці, місцева влада дійшла висновку, що проголошення маніфесту не тільки "не справило заспокійливої дії, а навпаки, викликало серйозні події, місто Варшава і Вроцлавська губернія нагадували один великий табір повстанців" / 8, с. 225 /. Кореспондент більшовицької газети "Новая жизнь" повідомляв з Варшави: польський пролетаріат, як і пролетаріат усієї Росії, відповів на царський маніфест політичним страйком / 13, № 2 /.

На протипагу пролетаріату панівні класи з ентузіазмом зустріли царський маніфест. "Вітаємо велику реформу, - писала преса ендеків, - як основу нової ери..." В унісон з нею виступили газети великої промислової і торговельної буржуазії, які не могли стримати своїх емоцій: "Йде свобода, свята свобода" / 17, с. 265 /.

В архівних фондах зберігаються матеріали багатьох зборів і мітингів, які відбулись у Варшаві після проголошення царського маніфесту і старанно фіксувалися присутніми на них представниками влади і преси. Зокрема, тут знаходяться об'ємні рапорти чиновника з особливих доручень при поліцейстері М.Акаймова, які разом з іншими матеріалами відтворюють мітингову атмосферу тих часів, висвітлюють позиції політичних партій у польському суспільстві. Так, 20 жовтня у філармонії відбувся мітинг, влаштований Товариством інженерів і техніків Королівства Польського. Перед його відкриттям один з учасників - Г.Крживицький закликав віддати "шану росіянам і полякам, які загинули за свободу". Тут виступили члени СДЖПІЛ, ППС, ППС-Пролетаріату, Бунду, есерів та ін. Представник ППС-Пролетаріату заявив, що польські і російські робітники підірвали силу самодержавства і змусили його видати конституцію, а тому необхідно зміцнювати союз революційних сил усієї країни для завдання остаточного удару деспотизму. Другим попросив слова соціал-демократ, який звернув увагу на те, що незважаючи на появу маніфесту, сила царської влади не зломлена. Щоб революція перемогла, необхідно, на його думку, завоювати військо на бік народу. Він запропонував конкретні пропозиції щодо реалізації цього завдання. Схвально були сприйняті промови залізничника, студента університету і російського соціал-демократа. Натомість представники буржуазних партій своїми відверто націоналістичними виступами викликали таке обурення присутніх, що змушені були покинути зал. Чотиритисячний

мітинг одностайно ухвалив резолюцію, спільно вироблену діячами ППС і СДКПІЛ. У ній висловлювалася солідарність з революційними подіями в країні, висувалися вимоги загальної амністії всіх без винятку політ"язнів, ліквідації стану посиленої охорони у Варшаві, гарантії ромадянських прав, скликання установчих зборів представників усіх націй, обраних загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням, запровадження польської мови у школах, суді, адміністрації, а також самовизначення неросійських народностей. Крім цього, проголошена резолюція про продовження загального страйку і необхідність об'єднання всіх революційних сил для боротьби з царизмом аж до його повалення / 26, спр. 2493, арк. 81; 28, спр. 34, арк. 15-17 /.

Мітинг мав широкий громадський резонанс. Один з присутніх так оцінив його: "Мітинг техніків? Ні! Це мітинг по-польськи думки. На естраді - комітет Товариства техніків, в кріслах, ложах, на гальорці - різні верстви. У перших лавах героїв нової ери - робітники! Їм честь, їм першість" / 21 /. Преса звернула увагу на виступ одного з керівників страйку залізничників - соціал-демократа Й. Куця, який викликав загальне схвалення присутніх полум"яною промовою / 25 /.

На мітингах і зборах, влаштованих різними політичними партіями і громадськими організаціями, зав"язувались гострі дискусії й суперечки. Йшлося про стратегію і тактику визвольного руху, союзників польського пролетаріату, розташування класових сил в країні, ставлення до революції. Так, коли 21 жовтня на мітингу в філармонії представники буржуазних партій демонстрували позитивне ставлення до державної Думи, то діячі СДКПІЛ і ППС-Пролетаріату, навпаки, роз"яснювали необхідність її бойкоту. Наступного дня тут же соціал-демократи пристрасно переконували присутніх у тому, що вирішальною силою у боротьбі з самодержавством є об'єднана міць польського і російського пролетаріату. Вони вступили у гостру суперечку з Р. Дмовським та іншими лідерами ендеків, які 24 жовтня на мітингу в приміщенні громадського клубу засудили революцію в Росії і Польщі, закликали польський народ відмежуватися від "революційної зарази". Представники СДКПІЛ і в цьому випадку рішуче виступили на захист польсько-російського пролетарського союзу, за поглиблення революції на польських землях / 28, спр. 34, арк. 18-19, 27, 32 /. Значного резонансу набули сотатисячні збори страйкуючих робітників і службовців польських залізниць 28 жовтня - наприкінці так званої декади свободи. Вони вирішили продовжувати загальний страйк. Центральний страйковий

комітет підготував телеграму прем'єр-міністру Вітте з вимогами, при виконанні яких було можливе повернення страйкарів до праці. Серед них: скасування воєнного стану в Варшаві і Лодзі, гарантії громадянських свобод, ліквідація цензури, звільнення політ'язнів, негайне запровадження автономії Королівства Польського. Характерно, що серед 27 членів страйкового комітету телеграму підписали і три росіянина - О.Демент'єв, М.Сгоров і А.Владимиров / 3, с. 610-611 /.

У цей період царизм, прагнучи збити революційну хвилю і відвернути народний гнів від себе, вдавався до різних провокацій, зокрема організації єврейських погромів. "У Варшаві з метою дискредитації робітників, - повідомляла газета "Новая жизнь", - поліція докладає всіх зусиль, щоб викликати єврейський погром, причому сама, в особі переодягнутих і замаскованих поліцаїв, організовує банди хуліганів" / 13, № 5 /. У зв'язку з цим польські робітничі партії випустили листівки, звернення, провели мітинги, де роз'яснювали справжні цілі таких акцій. Так, 22 жовтня варшавський робітничий комітет ПКС надрукував 20 тис. примірників листівки, де викривав царизм і закликав в ім'я соціалізму і пролетарської солідарності, братерства всіх націй не допустити кровопролиття, влаштувати в єврейських кварталах надійну охорону / 27, № 8 /.

Згідно із прийнятими рішеннями робітничих партій місця проживання єврейського населення мали бути захищені створеними для цього бойовими робітничими дружинами. За спогадами Я.Ганецького, тоді одного з керівників варшавської організації СДКПІЛ, в один з напружених днів, коли поширилися чутки про початок погромів, було скликане позачергове засідання ЦК партії. "Ми не сумнівались у тому, що коли погроми справді розпочнуться, буде велике кровопролиття, - згадував Ганецький. - У нас багато сотень робітників були добре озброєні. Але й охранка до зубів озброїла своїх погромників". Він підкреслив також, що інтернаціональна позиція передових пролетарів справила велике враження на єврейське населення. На власні очі переконавшись у рішучості робітничих дружин не допустити погромів, один з них говорив Ганецькому: "Ніколи б не подумав, що польські робітники будуть щиро захищати євреїв, причому з небезпекою для власного життя" / 4, с. 196 /. Завдяки безстрашним діям соціал-демократів, інших робітничих партій провокація царських властей була зірвана.

В умовах наростання революційного руху цар підписав 28 жовтня указ про введення воєнного стану на всій території Королівства Польського. Самодержавство мобілізувало могутній репресивний апарат на

придушення будь-якого заворушення. Це підтверджувала й телеграма наділеного надзвичайними повноваженнями варшавського генерал-губернатора Г.Скалона, розіслана 1 листопада в усі губернії краю. У ній місцевій владі пропонувалося "натовпи маніфестантів... розглядати як банди бунтівників і розстрілювати їх до повного знищення" / З, с. 615 /. Водночас по всій країні була розв'язана шалена анти-польська кампанія.

У відповідь на це у Варшаві, інших містах краю прокотилася хвиля політичних мітингів і демонстрацій протесту, які супроводжувалися зіткненнями з поліцією і військами. У такій атмосфері 2 листопада в майстернях варшавсько-віденської залізниці відбулися десятитисячні збори робітників, в яких взяли участь і делегати з Петербургу. Запровадження воєнного стану було рясцінене як новий акт насильства й провокаторської політики царизму. Присутні протестували проти шовіністичної кампанії, спрямованої на розпалювання ворожнечі між російськими і польськими трудящими: "Об'єднавшись з революцією в Росії, — зазначив один з них, — ми боролись і боремось за спільну волю для нашого і російського народів. У цій боротьбі організованій силі деспотичного уряду ми протиставили загальний залізничний страйк, і хоча не домоглися того, чого вимагали, однак міцно потрясли гнилу будову самодержавства..." / З, с. 616, 648 /. Протягом п'яти годин на зборах обговорювалося питання про дальшу долю загального страйку. З цього приводу Й.Куць заявив: "Страйк потрібно припинити: загрожують голод. Смерть нам не страшна, воєнний стан нас не злякає... Але ми не сміємо морити голодом край... Наша солідарність — це наша сила. Коли буде потрібно, ми знову піднімемось" / 22, с. 99 /. На основі домовленості СДКПІЛ і ППС Центральний страйковий комітет ухвалив припинити страйк і відновити рух на залізниці в ніч з 3 на 4 листопада. Постанова зборів була надрукована у багатьох примірниках і залізничники Г.Козловський і С.Хайновський виїхали на екстреному поїзді для розповсюдження її в Королівстві Польському.

До тимчасового припинення страйку закликала і листівка Головного Правління СДКПІЛ від 4 листопада. У ній робітникам рекомендувалося повернутись до праці, "не покидаючи поле битви", щоб набратися сил, міцніше згуртуватися і краще підготуватися до нового наступу на царизм / З, с. 618 /. До цього закликала і листівка /10 тис. примірників/ місцевого комітету Бунду / 29, № 25-89 /. В умовах жорстокої реакції варшавські пролетарі, знесилені і залишені без засобів до

існування, поступово повертались до верстатів. Остаточо загальний страйк було припинено 8 листопада, коли більшість підприємств відновили працю. Однак і після цього частина трудових колективів не працювала, вимагаючи виплати заробітної плати за час політичного страйку.

З протестом проти царського терору, розв'язаного в Королівстві Польському, виступив російський пролетаріат і його партії. На початку листопада у двох номерах першої легальної більшовицької газети "Новая жизнь" були надруковані статті "Росія та Польща" і "Восний стан в Королівстві Польському". У них висвітлювалася ситуація в краї, розвінчувалися наклепницькі твердження царського уряду, які запровадження воєнного стану виправдовували тим, нібито поляки намагаються відокремитися від Росії, роз'яснювалася позиція революційних соціал-демократів у польському питанні, заклиалося до солідарності з братнім народом. Під впливом більшовиків Петербурзька Рада робітничих депутатів на засіданні 1 листопада ухвалила резолюцію розпочати наступного дня загальний політичний страйк на знак протесту проти запровадження воєнного стану в Королівстві Польському, а також проти репресій царизму щодо учасників кронштадтського повстання. У день оголошення страйку Петербурзький комітет більшовиків випустив спеціальне звернення "До революційного народу Петербургу", де закликав висловити братерську солідарність з поляками / 7, с. 276 /.

Того ж дня на екстремному засіданні Петербурзької Ради робітничих депутатів слово було надане представникові ЦРК ППС Ф.Кону. Він проінформував присутніх про героїчну боротьбу польського пролетаріату, вказав на необхідність об'єднання його зусиль з російськими революціонерами і поцікавився, як російський народ поставиться до польського в умовах нагнітання царизмом антипольських настроїв. У відповідь член Виконавчого комітету Ради від імені присутніх заявив: "Ми готові подати руку польському пролетаріатові для нашої спільної боротьби", свідченням чого є, зокрема, заклик до страйку солідарності з поляками / 12, 3 листоп. /.

Вказаний страйк відбувся 2-7 листопада й охопив, за нашими підрахунками, 84 підприємства Петербурга / II, с. 75 /. Лише 4 і 5 листопада у ньому взяли участь понад 121 тис. чол. / I, с. 203-204 /. "Страйк-протест... триває в даний момент з такою одностайністю, котра перевершила навіть січневі і жовтневі страйки", - відзначалось у резолюції, ухваленій 6 листопада Петербурзькою Радою робітничих депутатів / 12, 7 листоп. /.

У ці дні в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові та інших містах країни відбулися мітинги солідарності з польським народом / II, с. 76; 12,9 листоп./ . Високо оцінюючи цю підтримку, варшавський комітет СДКПІЛ у виданій 2 листопада листівці "Солідарність російських і польських робітників" дійшов висновку, що революційна єдність пролетарів усіх націй країни стала очевидним фактом / 9, с. 406 /. На інтернаціональну позицію російських трудящих звернула увагу і листівка варшавського робітничого комітету ППС / 27, № 2271 / .

Внаслідок зусиль російських і польських пролетарів царизм змушений був 18 листопада, хоча й на короткий час, скасувати воєнний стан в Королівстві Польському. У листівці об'єднаного Петербурзького комітету РСДРП наголошувалося: "Петербургські робітники б'ються за загальну справу, б'ються разом з усім робітничим народом усієї Росії... Голодом своїх сімей вони домоглися того, що воєнний стан в Польщі скасований" / 6, с. 552 / .

Як бачимо, робітничий клас Варшави висунувся на одне з чільних місць у всеросійському політичному страйку й відіграв мобілізуючу роль щодо народних мас і демократичної громадськості. Вперше в історії польської столиці загальний страйк охопив таку величезну кількість учасників, був тривалим і впертим. Небувалий розмах робітничого руху супроводжувався хвилею масових мітингів і демонстрацій, зіткнень зі збройною силою царського уряду, висунув головне питання революції – питання про владу. Загальний страйк, як і революція загалом, стали серйозною перевіркою для польських робітничих партій, вони стали масовими і значно авторитетнішими. Страйк продемонстрував інтернаціональну солідарність російського і польського пролетаріату, важливість зміцнення їх класового союзу. Ставши значним етапом на шляху революційно-інтернаціоналістського виховання й мобілізації пролетаріату, народних мас, він, разом з тим, висвітлив його недостатність для повалення самодержавства, підвів російських і польських робітників до висновку про необхідність переходу від страйку до збройного повстання.

1. Б у р м и с т р о в а Т. Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905–1907 гг. Л., 1962. 2. Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г.: Материалы и документы: В 2 ч. М.; Л., 1955. Ч. 2. 3. Высший подъем революции 1905–1907 гг.: Материалы и документы: В 4 ч. М., 1957. Ч. 4. 4. Г а н е ц к и й Я. Из воспоминаний //Красная новь. 1929. № 7. 5. К революционным событиям в Польше. Октябрь–ноябрь 1905: Документы //Исторический архив. 1955. № 6. 6. Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905–1907 гг.: В 3 ч. М., 1955. Ч. 2. 7. Листовки петербург-

ских большевиков: В 2 т. М., 1939. Т. I. 8. Революция 1905 г. и самодержавие: Документы. М., 1928. 9. Социал-демократия Польши и Литвы в революции 1905 г. Сб. документов. М., 1956. 10. Стецкевич С. Всеобщая политическая стачка в Варшаве в октябре-ноябре 1905 г. // Уч. зап. Ленинград. ун-та. Сер. ист. наук. 1955. Вып. 23; II. 1905 год: Материалы и документы. М.; Л., 1925. 12. Известия Совета рабочих депутатов. 1905. 13. Новая жизнь. 1905. 14. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПРС. 15. Carat i klasy posiadajace w walce z rewolucją 1905-1907; Materiały archiwalne. Warszawa, 1956. 16. Grabiec. Pierwszy dzień listopada Warszawy przed dwudziestu laty: Notatki // Swiat 1925. N 4. 17. Каби́нські С., Туч Ф. Четверте повстання чи перша революція. Warszawa, 1976. 18. Кієрпурска Н. Warszawa w rewolucji 1905-1907. Warszawa, 1974. 19. Ра́дванські Т. Wspomnienia działacza SDKPiL 1900-1905 // Z pola walki. 1959. N 1. 20. Гло́с революції. 1905. 21. Kurjer Warszawski. 1905. 22. Ogniwo. 1905. 23. Łak. 1905. N 3. 24. Przegląd Aszechpolski, 1905. N 11-12. 25. słowo. 1905. 26. Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD) General Gubernator Warszawski. 27. AGAD. Zbiór A. Branickiej. P. 55, cz 1. 28. Archiwum Państwowy miasta stołecznego Warszawy (APW). Cancellaria oberpolicmajstra. 29. APW Ochrona Warszawska. 30. Centralne Archiwum KC PZPR

Стаття надійшла до редколегії 10.10.90

Ю.М.СИДОРЧУК,

асист., Львівський сільськогосподарський інститут

ЛІВІ ДЕПУТАТИ ПОЛЬСЬКОГО СЕЙМУ

В БОРОТЬБІ ПРОТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ /1920-1930/

Боротьба представників лівого крила польського сейму проти політичних переслідувань у буржуазній Польщі ще не знайшла повного зображення у наукових дослідженнях. Ця проблема частково висвітлена у передмові до збірника документів про діяльність революційних грослів у сеймі / 17 /, деяких біографічних нарисах про діячів КПЗУ / 5; 7 /, а також у книзі польського дослідника Т.Бернацєка про парламентську діяльність КПЗУ / 16 /. У даному повідомленні автор на основі аналізу відповідного кола джерел зробив спробу показати боротьбу революційних депутатів сейму проти політичного терору в

© Сидорчук Ю.М., 1992

Польщі в період роботи законодавчого сейму, а також сеймів першого та другого скликання /1920-1930/.

Розуміння необхідності використання парламентської трибуни прийшло до польських комуністів не відразу. КРПШ бойкотувала вибори до законодавчого сейму, що відбулися у серпні 1919 р. / І7, с. 5 /. Однак під впливом відомих ленінських настанов та рішень II Конгресу Комінтерну II конференція КРПШ у лютому 1921 р. відмовилась від цілоповного бойкоту виборів до сейму й ухвалила рішення про необхідність використання його легальної трибуни / І7, с. 6 /.

Восени 1922 р. КРПШ взяла участь у наступних виборах. Але ще раніше, в період роботи законодавчого сейму /1920-1922/, два революційних депутати оголошили себе комуністами. Це були С.Ланцуцький - робітник залізничних майстерень в Перемишлі, давній активний діяч ППС і ППСД /Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії/, а також Т.Домбаль - радикальний діяч із селян, обраний до сейму за списком ППС-лівіці. С.Ланцуцький і Т.Домбаль утворили першу в польському сеймі комуністичну депутатську фракцію. Однак 21 листопада 1921 р. Т.Домбаль був звинувачений владою у державній зраді, а згодом засуджений на шість років тюремного ув'язнення / І7, с. 7-9 /.

З перших днів своєї діяльності у сеймі депутати-комуністи повели боротьбу проти політичних переслідувань в країні. 24 травня 1921 р. депутат С.Ланцуцький у своїй промові в сеймі піддав критиці урядовий законопроект про амністію, який обходив політичних в'язнів / І7, с. 29-32 /. Третього червня того ж року С.Ланцуцький подав інтерпеляцію з приводу кривавої розправи над страйкуючими робітниками в Домброві Гурничій / І7, с. 461-463 /, а в березні 1922 р. - інтерпеляцію про використання дефензивної системи провокацій у боротьбі з революційним рухом / І7, с. 466 /.

У листопаді 1922 р. відбулися вибори до сейму першого скликання /1922-1928/. З метою легальної участі у виборах комуністи створили напівлегальну організацію - Союз пролетаріату міст і сіл, від якого до сейму обрані С.Ланцуцький і С.Круліковський. Останній був звільнений з в'язниці, де відбував покарання по "святоюрській справі" / І7 с. 9 /.

Колонізаторська політика польського уряду на Західній Україні викликала протести і з боку членів Українського сеймового клубу /УСК/. На Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші діяли окремі організації др. знобуржуазних партій: Українських соціалістів-революціоне-

рів /УСР/, Української соціал-демократичної радикальної партії /УСДРП/ і Української соціал-демократичної партії /УСДП/, які мали у сеймі своїх представників, об'єднаних в окремому сеймовому клубі. До цього ж клубу згодом приєдналися і чотири депутати гід УСДП Східної Галичини, створивши ліве крило УСК.

Більшість членів УСК підписувалась під інтерпеляціями С.Ланцурького та С.Круліковського. В період з 14 грудня 1922 р. до 23 травня 1923 р. українські депутати подали десять інтерпеляцій - питань переслідування та терору, в яких вимагали припинити репресії проти українців, звільнити політв'язнів. Факти свідчать про те, що члени УСК мали на меті передусім захист інтересів широких верств українського населення. 20 січня 1923 р. члени УСК подали до сейму законопроект про скасування антиробітничого законодавства та про амністію політичним в'язням. Інтерпеляції та законопроект підписали Х.Пристапа, А.Пашук, Я.Войтук, Й.Скрипа, П.Васильчук, С.Маківка та ін. / Іб, с. 18-19 /.

23 травня 1923 р. у складі УСК депутати Я.Войтук, П.Васильчук, А.Пашук, Х.Пристапа, Й.Скрипа, С.Маківка, В.Мохнюк та А.Братунь утворили соціалістичну фракцію / Іб, с. 26, 28 /. Незважаючи на ідейні незгоди, ці депутати прагнули до тісного співробітництва з лівим крилом УСК у боротьбі проти репресій, за демократичні свободи трудящих. Пізніше від УСК відокремилась фракція УСДП /Х.Пристапа, А.Пашук, Я.Войтук, Й.Скрипа/.

У 1923 р. депутати С.Ланцурький і С.Круліковський подали до сейму інтерпеляції: про скасування антинародних статей австрійсько-прусського та царського кримінальних кодексів і про амністію політв'язням, про незаконні арешти дефензивних робітників у Грудзьондау / 20, 1923, 5, 14 квіт. /; про незаконний арешт комісаром коломийського староства В.Корбутяка та інших комуністів / 20, 1923, 14 лип. /. У червні 1923 р. С.Ланцурький виступив у сеймі з промовою проти знущань над політв'язнями у Львові і Бориславі / 20, 1923, 30 черв. /, а С.Круліковський піддав критиці урядовий проект закону про амністію, який не торкався політв'язнів / 20, 1923, 7 лип. /.

Проти терору і репресій протестували не тільки депутати-комуністи. У січні 1924 р. члени парламентського клубу ПСД "Визволені" подали інтерпеляцію з приводу переслідувань членів цієї організації у 28 селах східних воєводств / Іб, с. 3 /. 24 лютого 1924 р. депутат від УСДП Х.Пристапа зробив запит на ім'я міністра юстиції з приводу сваволі поліції у с.Хрузятин Луцького повіту / 20, 1924, 24 берез. /.

У 116-му номері газети "Трубуна Robotnicza" за 1924 р. опублікований відкритий лист з приводу політичних репресій в Польщі. Його підписали понад 100 відомих політичних та громадських діячів країни, зокрема, депутати сейму С.Ланцюцький, С.Круліковський, голова фракції УСР. Я.Войтєк, керівник білоруської парламентської фракції В.Рогуля, депутати Б.Тарашкевич, А.Пашук, Х.Приступа, Й.Скрипа та ін. У відкритому листі наводились факти переслідувань демократичних організацій, революційних депутатів сейму, прогресивних діячів національних меншостей / 18, с. 3-8 /.

7 листопада 1924 р. чотири депутати від УСДП - Я.Войтєк, А.Пашук, Х.Приступа та Й.Скрипа приєдналися до двох комуністичних послів від "Союзу пролетаріату міст і сіл" С.Круліковського і С.Ланцюцького й утворили Комуністичну парламентську фракцію /КПФ/. Її головою став С.Круліковський, заступником - Я.Войтєк, а секретарем - Й.Скрипа. Однак у грудні цього року С.Ланцюцького засуджено, а С.Круліковський був змушений відмовитись від посольського мандату під загрозою поліцейської провокації. Таким чином, КПФ залишилась у складі чотирьох депутатів і діяла протягом 1925 р. У листопаді 1924 р. в сеймі утворилася фракція Незалежної селянської партії /НСП/ у складі семи депутатів. Її головою став А.Фідеркевич, а секретарем С.Баллін. Комуністи знайшли у депутатах від НСП надійних союзників / 17, с. 10 /.

Співробітництво українських соціал-демократичних депутатів з комуністичними депутатами від польських робітників мало велике значення. Депутати від УСДП, насамперед Й.Скрипа, почали виступати на робітничих вічах у Варшаві, Лодзі та ін. / 14, с. 106-107 /.

27 квітня 1925 р. депутат А.Пашук виголосив у сеймі інтерпеляцію з приводу незаконних арештів на Волині, Поліссі та у Новогрудському повіті. На знак протесту проти репресій депутати Й.Скрипа і С.Баллін кинули в обличчя міністрові внутрішніх справ закриті сорочки катованих селян / 12, с. 23, 26 /. Навесні 1925 р. КПФ знову вимагала припинення репресій і звільнення всіх політичних в'язнів / 6 /, зокрема членів КПЗУ, ув'язнених у Володимирі-Волинському / 2, с. 102-103 /.

Восени 1925 р. у сеймі обговорювався законопроект про організацію в'язниць у Польщі. У промові з цього приводу депутат Х.Приступа засудив жорстокий режим у польських в'язницях і піддав критиці урядовий законопроект про амністію, який не передбачав звільнення політичних в'язнів / 4, 1926, 22 листоп. /.

У червні 1925 р. утворилася парламентська фракція Білоруської селянсько-робітничої "Громади" /БСРГ/. Ця масова революційно-демократична партія Західної Білорусії налічувала понад 100 тис. прихильників. Головою фракції БСРГ став Б.Тарашкевич. Таким чином, на початку 1926 р. революційне крило сейму налічувало 16 депутатів: КПФ - четверо, фракція НСП - семеро і фракція БСРГ - п'ятеро. У березні-квітні цього року до КПФ приєдналися члени ЦК КПІ, видатні діячі польсько-го робітничого руху А.Варшавський-Варський та Є.Чешейко-Сохацький / І7, с. II /.

Протягом 1924-1926 рр. депутати КПФ подали 820 інтерпеляцій-запитів і законопроектів, 235 разів виступали з сеймової трибуни / І7, с. 13 /. Депутати-комуністи і революційні демократи таврували антинародну діяльність уряду, зокрема, колонізаторську політику на західноукраїнських і західнобілоруських землях. Коли до "червоних послів" надійшла звістка про криваву розправу поліції над учасниками першотравневої демонстрації у с.Заболотіві Снятинського повіту, вони звернулися до польського міністра внутрішніх справ із запитом, в якому суворо попередили уряд про відповідальність за скоєний злочин / І, с. 123 /.

24 березня 1926 р. у сеймі обговорювався звіт спеціально створеної на вимогу громадськості урядової комісії, котра розслідувала становище політв'язнів. Від КПФ з промовою виступив Х.Пристапа. На численних фактах промовець викрив злочини тюремних катів. Головуючий і праві депутати неодноразово переривали Х.Пристапу, але він продовжував говорити. Скінчилося тим, що депутат Дьбуа підбіг до Х.Пристапи, вирвав у нього з рук текст промови і силою стягнув його з трибуни / І7, с. 194 /.

31 березня 1926 р. в м.Стрию була розстріляна демонстрація безробітних. Події в Стрию викликали хвилю протесту в усій Польщі. 2 квітня відбувся похорон жертв кривавої розправи, на якому були присутні депутати Е.Сохацький та А.Пашук. Останній виступив з промовою, в якій затаврував колонізаторську політику Польщі на західноукраїнських землях / 3, с. 73 /. 26 квітня КПФ подала інтерпеляцію з приводу цих подій / І, с. 164-165 /.

12-14 травня 1926 р. у Польщі відбувся державний переворот, наслідок якого був встановлений режим "санації". Посилились репресії проти всіх демократичних сил.

26 червня у Варшаві утворився Міжпартійний секретаріат боротьби за амністію політв'язнів. До його складу увійшли представники КПФ,

БСРГ, Сельробу, ППС-лівиці, Незалежної соціалістичної партії праці Товариства польських вільнодумців, єврейської соціал-демократичної партії "Поалей-Ціон", а також Селянського союзу. Секретаріат розгорнув широку пропагандистську кампанію за звільнення політв'язнів / 17, с. 20, 610; 4, 1926, 18 лип. /. Головою Секретаріату обраний депутат від НСП С.Баллін.

Міжпартійний секретаріат за амністію був створений і у Львові. Його головою став активний діяч Сельробу К.Вальницький, який пізніше /1928 р./ був обраний депутатом сейму / 4, 1926, 19 верес. /. У жовтні 1926 р. КПФ, НСП, БСРГ та Український парламентський клуб подали до сейму спільний запит з приводу масових переслідувань руху за амністію / 4, 1926, 17 окт. /.

На цьому етапі основні удари уряд спрямував проти БСРГ і НСП. У ніч з 14 на 15 січня 1927 р. розпочалися масові арешти членів БСРГ. Серед заарештованих були, зокрема, депутати сейму від БСРГ В.Тарашкевич, С.Рак-Михайловський, П.Волошин, П.Метла, а також депутат від НС Ф.Головач. НПР, депутатські фракції БСРГ і НСП, Білоруський та Український депутатські клуби подали 25 січня інтерпеляцію з вимогою негайного звільнення заарештованих депутатів. У той же день представники всіх названих депутатських клубів висловили недовіру урядові Ю.Пілуцького / 4, 1927, 25 січ. /.

23 лютого 1928 р. в окружному суді у Вільно розпочався судовий процес над 56 керівниками БСРГ, серед яких були колишні депутати сейму. Процес тривав три місяці. Він викликав великий резонанс не тільки у Польщі, а й за її межами. У зв'язку з процесом демократичні депутати подали запит з вимогою припинення судової розправи та звільнення заарештованих. На суд у Вільно приїхали польські комуністи-депутати сейму: А.Варський, Г.Бітнер і депутат від Сельроб-лівиці К.Вальницький. 4 травня 1928 р. вони організували маніфестацію протесту в залі суду. Зі словами солідарності виступив К.Вальницький, за що пізніше був засуджений до двох років ув'язнення / 5, 1928, 18 трав.; 8, с. 54 /.

Усього за 1923-1928 рр. депутати-комуністи виголосили сеймі 169 промов, подали 489 запитів і 76 пропозицій / 8, с. 66 /. Як зазначив орган ЦК КПЗУ журнал "Наша правда", до березня 1928 р. КПФ подала 70 інтерпеляцій з протестами проти політичних репресій на Західній Україні. Серед них 20 стосувалися голодувань і насильств у в'язницях Західної України / 1, с. 203 /.

У сеймі другого скликання /1928–1930 рр./ КПФ налічувала 11 депутатів. За її ініціативою утворився сеймовий клуб з чотирьох депутатських фракцій: КПФ /11 чол./, Білоруський селянсько-робітничий клуб "Змагане" /6 чол./, Сельроб-єдність /3 чол./ і один депутат від польської селянської лівиці "Самодопомога". Очоливши новоутворений депутатський клуб, КПФ тепер виступала під двома назвами: Комуністична парламентська фракція і Робітничо-селянський сеймовий клуб. Його президентом став А.Варський, а віце-президентом – Є.Сохацький, обидва – видатні діячі КПФ. Трудящих Західної України репрезентували три депутати від Сельроб-єдності – К.Вальницький, А.Санюк і М.Хам / 17, с. 12 /.

У сеймі другого скликання демократичні депутати продовжували боротьбу проти політичних репресій в країні. 15 січня 1929 р. КПФ зробила запит з приводу жорстокої розправи над страйкуючими селянами с.Ватятичі Жовківського повіту. З цього приводу виступив депутат М.Хам. Депутати К.Вальницький і А.Санюк внесли пропозицію про створення спеціальної сеймової комісії для розслідування цього злочину / 19, с. 47–48, 58–59; 10, 1929, № 1–3, с. 145 /. 7 лютого цього ж року депутат-комуніст П.Росяк виступив з протестом проти знущань над політ'язнями у львівській в'язниці "Бригідки" / 10, 1929, № 1–3, с. 143 /.

У сеймі другого скликання умови діяльності демократичних депутатів ускладнились. У 1928–1929 рр. сейм санкціонував судову розправу над трьома депутатами-комуністами: В.Бачинським, Г.Бітнером та Є.Сохацьким. На їхні місця у 1929–1930 рр. обрані комуністи К.Керузьальський, Т.Жарський, В.Рожек / 17, с. 12–13 /.

13 березня 1929 р., коли сейм ухвалив рішення позбавити депутатської недоторканості Г.Бітнера, А.Варського та К.Вальницького, з протестом виступили депутати-комуністи. "Розправа з комуністичними депутатами, – заявив депутат К.Сипула, – не загальмує зростання активності революційних мас у Польщі" / 9, 1929, 15 берез. /. З гострою промовою виступив і депутат від Сельроб-єдності А.Санюк / 9, 1929, 15 берез. /. Боротьбу проти репресій революційні депутати вели не тільки у сеймі, а й поза його межами. Наприклад, у грудні 1928 р. депутат Є.Сохацький був присутній на володимир-волинському процесі 151-го комуніста, де виголосив промову на захист підсудних / 13, с. 185 /. Коли 12 червня 1930 р. львівський окружний суд засудив до смертної кари за комуністичну діяльність трьох молодих робітників, у Львові відбулася демонстрація протесту проти цього вироку, яку

організували депутати-комуністи П.Росяк і В.Рожек. Під час розгону демонстрації був тяжко поранений депутат П.Росяк / ІО, 1930, № 5-6, с. 146 /.

Діяльність демократичних депутатів польського сейму була невід'ємною складовою частиною революційної боротьби трудящих мас країни. У своїй парламентській та позапарламентській діяльності революційні депутати відстоювали інтереси трудящих, вели наполегливу, складну і нерівну боротьбу з урядом проти політичних репресій, на захист демократичних прав і свобод. У цій боротьбі депутати-комуністи активно співробітничали з демократичними депутатами, які репрезентували широкі кола робітничого класу, селянства і рудової інтелігенції як самої Польщі, так і Західної України та Західної Білорусії.

1. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР /1917-1939/: 36. документів і матеріалів. К., 1979. 2. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною /1921-1939/: 36. документів і матеріалів. Луцьк, 1957. 3. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною: Документи і матеріали /1921-1939/. Станіслав, 1957. 4. Воля народа. 1926, 1927. 5. Герої червоної Волині: Біографічні нариси. Львів, 1970. 6. Домагаємося звільнення політичних в'язнів /Внесок, поставлений у Сеймі дня 17 березня 1925 р. Львів; Варшава; Сейм, 1925. 7. За волю народну: Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні. Львів, 1959. 8. К о б я к С.В. Под знаменем пролетарской солидарности: Компартия Западной Белоруссии в борьбе за интернациональное сплочение трудящихся /1923-1929/. Минск, 1979. 9. Комуніст. 1929. 10. Наша правда. 1929; 1930. 11. Сельроб. 1928. 12. 151 під панським судом. Львів, 1926. 13. Український історичний журнал. 1966. № 12. 14. Щ и р б а М. Депутат від революційного табору //За волю народну. Львів, 1959. 15. Центральний державний історичний архів УРСР /ЦДА УРСР/ у м. Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 590. 16. Posłowie rewolucyjni w Sejmie (1920-1925). Warszawa, 1961. 17. Przeciw represjom i List otwarty w sprawie białego teroru w Polsce. Lwów, 1924. 18. Sprawozdanie stenograficzne z 38 posiedzenia Sejmu RPP z dnia 15 stycznia 1929 r. 19. В и е р н а с е к Т. Działalność parlamentarna Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w latach 1924-1927. Wyższa szkoła pedagogiczna. Zielona Góra, 1983.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.90

В.П.СЕРГІЄНКО,
співроб., Московський університет
ЛЮДОВСЬКІ ПАРТІІ І УРЯДОВА ПОЛІТИКА
УНІФІКАЦІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
В ПОЛЬЩІ /1927-1929/

Державний переворот, здійснений політичним угрупованням Ю.Пілсудського у травні 1926 р., став пунктом відрахунку, з як'го почався якісно новий період у розвитку міжвоєнної Польщі, її парламентсько-демократичної системи та інститутів суспільно-політичного життя. На відміну від минулого періоду /1918-1926/ демократичного правління утвердилась і розвивалась /1926-1930/ так звана травнева система, яка в силу обставин зберігала формальні ознаки демократичного парламентаризму. З перших днів правління санація перейшла до повного згортання законодавчої влади сейму, перерозподілу її на користь уряду, до неухильного усунення основних інститутів парламентської демократії. Ідеологи режиму почали розробку концепції дальшої перебудови держави і суспільства на засадах, наближених до зрубінки зразків, але з урахуванням польської специфіки. Вже серпневе конструкційне нововведення 1926 р., за яким уряду надавались досить широкі, надзвичайні повноваження, виявляло подібність із законом Італії від 31 січня 1926 р. "Про право виконавчої влади видавати юридичні норми" / ІО, с. 191 /.

Вибір на користь тоталітарної організації держави був підготовлений "державницькою" ідеологією соціального солідаризму, прагненням режиму закріпити свою монополію політичної влади і об'єктивними умовами, з якими зустрілась санація. Складні економічні проблеми, вимоги соціальних реформ, роздрібленість політичних сил як трудящих, так і панівних класів створювали, на думку ідеологів санації, сприятливу можливість сконцентрувати під прапором маршала Ю.Пілсудського власні соціально-політичні сили - Безпартійний блок співпраці з урядом як опору режиму, центр наступної уніфікації та інтеграції суспільно-політичного життя.

Ідея "єдиного фронту з найширшим партійним діапазоном" Пілсудський висунув одразу ж після перевороту / 2, с. 198 /. А основні принципи цього уніфікованого масового руху, де партії, відмовившись від "партійної винятковості", повинні стати "школою державного мислення для суспільства" / 3, с. 66 /, були обговорені керівництвом

санациі з представниками панівних класів у Дзівкові / II, с. 205 /. Най більш зручним, масовим ґрунтом для початку виконання свого завдання санациї здавався людський /селянський/ рух. Його ліві партії активно сприяли приходу санациї до влади. А серед найчисленнішої частини суспільства – селянства – авторитет Пілсудського був надзвичайно високим і з новим урядом воно пов'язувало надії на демократичні реформи /насамперед, земельну/ в інтересах села. Однак вже протягом 1927 р., починаючи з парламентської сесії 1926/27 рр., а потім в ході виборчої кампанії до органів місцевого самоуправління, людський рух, переконуючись у антидемократичній сутності режиму, захистив власну самостійність, збереження соціально-політичних сил від тиску санациї і могутнього впливу пропаганди пілсудчиків. Опір санациї й уніфікації масових селянських організацій став у 1927–1929 рр. однією з найбільш драматичних сторінок боротьби людських партій із санациєю за соціальну опору і політичний вплив на селі.

Людський рух – наймогутніша сила селянського руху, його реформістське крило, – це неоднорідна, багатопарова система. Людські партії були ідейно-політичним авангардом руху, відбивали інтереси селянства в органах центральної і місцевої влади, організували і керували громадською діяльністю на селі. Фундамент людського руху, соціальний ґрунт його партій становила широка структура масових самодіяльних організацій, які включали цілий спектр підрозділів багатопільового призначення.

Людські партії забезпечували ідеологічний вплив на місцях і політичну підтримку мас завдяки партійним активістам, які входили до правління громадських організацій. А тому кожна з партій була зацікавлена у збереженні і примноженні за рахунок суперників кількості керівних посад для своїх представників. Активність у громадській роботі визначалась не лише соціально-економічними й освітніми програмними завданнями, а й індивідуально-партійними інтересами, що особливо виявлялось у політично складні для людців періоди.

Функціональна структура громадського життя польського села була досить розгалуженою і спиралась головним чином на діяльність землеробських гуртків, котрі входили до культурно-просвітницьких організацій, а також на різного роду кооперативні об'єднання. Порівняно із поміщицькими організаціями, які мали широкі можливості для запровадження новинок аграрної технології, матеріальні і тех-

нічні засоби інтенсифікації капіталістичних господарств, роль селянських союзів, незважаючи на їхню чисельність і різноманітність, значною мірою обмежувалася залежністю їхніх досить бідних бюджетів від державних дотацій, зрештою, так недостатніх / І6, с. 280-282 /.

Можливостями економічних, різного роду кооперативних організацій села з найбільшим для себе зиском могли користуватися переважно селяни заможні або середнього достатку. Розвиток незаможних селянських господарств був головним статутним завданням таких об'єднань, як Спілка споживчої кооперації та Об'єднання спілок сільської кооперації, котрими керували діячі селянських, робітничих партій, а також активісти різних переконань - від ліберальних до вкрай радикальних. Розвиткові сільської кооперації кожна з лядовських партій надавала важливого значення як одному з основних шляхів соціально-економічного розвитку села, піднесення життєвого рівня селянства як вагомого аспекту соціальної політики / І3, с. 452 /.

Політична ситуація в країні після 1926 р. складалася таким чином, що в центрі уваги лядовських партій залишалися передусім найбільш масові культурно-просвітницькі організації села. Завдяки активній організаційно-масовій роботі ПСЛ "П'яст" у період найбільш сприятливої для нього / до 1926 р. / кон'юнктури, на хвилі тимчасового соціально-політичного піднесення селянства у зв'язку із травневими подіями була ліквідована гегемонія поміщиків у керівництві Великопольським товариством сільськогосподарських гуртків. Тут, як і в Поморській спілці колоністів-землеробців, провідні позиції посіли п'ястівці. Головною їхньою опорою до 1928 р. було Малопольське землеробське товариство МЗТ, автономні організації якого об'єднували понад 100 тис. членів / І6, с. 274 /.

У центральних воєводствах однією із найбільших була Центральна спілка сільськогосподарських гуртків /ЦССГ/, що складалася з 1500 низових ланок /50 тис. членів/ і декілька сотень жіночих організацій села / І6, с. 271-272 /. Під її егідою перебувала Центральна спілка селянської молоді /ЦССМ/. ЦССГ проголошувала головні статутні завдання: захист інтересів дрібного селянства, поліпшення умов життя і професійної діяльності селян. З цією метою передбачались поширення землеробських знань, пропаганда передових методів ведення господарства, культури побуту, організація деяких видів кооперації /допомога у будівництві житла, проведення меліоративних і землеустрійних робіт, підтримка кредитно-ощадних кас, протипожежний захист тощо/, шефство над жіночими і молодіжними гуртками.

Хоча ЦСРГ офіційно не мала політичних функцій, однак наявність у її керівництві представників різних, часом протилежних селянських партій залишала певний політичний відбиток на його діяльності. До 1929 р. основний кістяк правління становили активісти Стронництва хлопського /СХ/, ПСЛ "Визволене" і ПСЛ "П"яст". Їхнє суперництво познано міром врівноважувалося завдяки широкій автономії у розгалуженій мережі гуртків, багато з яких перебували під впливом однієї з партій.

Загострення протиборства почалось після травневого перевороту Пілсудського і посилилося, коли 1927 р. у Головному правлінні ЦСРГ сильні позиції захопили пілсудчики. Вони розгорнули могутню агітацію за вклячення ЦСРГ у сферу впливу санації, за приєднання людовського руху до тaborу урядових сил. Такому ж тиску піддавалися й інші селянські спілки.

Перші кроки санаційного уряду до ліквідації самостійності селянських громадських організацій спочатку мали характер добрих побажань і були опосередковані "ініціативами", з якими виступили у першій половині 1927 р. землеробські спілки, керовані цілсудчиками / І6, с. 276 /. Аргументи уряду і його прибічників на користь об'єднання та уніфікації селянських і поміщицьких землеробських організацій виглядали цілком переконливо, як ніби єдиний шлях до швидкого піднесення професійної підготовки на селі, загалом аграрної культури, кращого використання матеріально-технічних засобів і т.ін. Ці мотивування, відбиваючи реальні проблеми і відповідаючи програмним завданням людовських партій, створювали враження істинності намірів уряду піти на зустріч інтересам селянства. Це й визначило характер "уніфікаційної кампанії", яка розгорнулася пізніше, коли загострилися суперечності між дійсними цілями режиму і демагогією, що їх приховувала, між необхідністю у людовській єдності і партійним суб"ективізмом, спрямованим на захист власних позицій.

Вл.ку 1927 р. у період передвиборчої кампанії ПСЛ "П"яст" і ПСЛ "Визволене", маючи власні погляди на реорганізацію всієї системи громадських відносин на селі і розраховуючи використати міцні позиції як в масових селянських організаціях, так і в органах самоуправління, для успіху на місцевих і парламентських виборах, не ризикували висловити власне ставлення до "уніфікаційної кампанії". Водночас СХ підхопило ідею пілсудчиків /як гасло об'єднання селянства/ і активно використовувало її у власних цілях у передвиборчій боротьбі з конкурентами / 7, 1927, № 28 /.

Стурбованість санації перемогою лядовців на регіональних виборах, їхнім опозиційним впливом на селянські маси напередодні парламентських виборів відбилась у рішеннях Ради міністрів Польщі від 13 жовтня 1927 р. Були передбачені заходи боротьби з партіями, які виступали проти санаційної політики. Висувалися завдання: дискредитувати лядовських вождів, їхні партії і гасла; витіснити опозиційних активістів з масових організацій шляхом різних форм тиску, насамперед скоротивши державні позики і кредити / І4, с. І47 /.

Перші удари були спрямовані проти п"ястівців, котрі відмовились об"єднати МЗТ з поміщицьким Економічним товариством Східної Мало-польщі. Активістів ПСД "П"яст" санація усувала як з допомогою підкупів і шантажу, так і примусово розпускаючи низові ланки товариства. Врешті-решт у листопаді 1927 р. під загрозою позбавлення МЗТ державних субсидій президія його Головного правління змушена була піти у відставку / І6, с. 277 /.

Але основний наступ режиму на позиції лядовських партій у селянських громадських організаціях розгорнувся з другої половини 1928 р., коли з"їзд ЦССТ відкинув вимогу уряду об"єднати спілку з рядом поміщицьких просанаційних організацій. Розв"язана режимом влітку 1928 р. кампанія залякування опозиції й ультимативна заява міністерства землеробства про намір позбавити ЦССТ дотацій принесла свої результати. Вже у вересні на засіданні Головного правління ЦССТ виявились перші тріщини в єдності позицій лядовського активу.

Під тиском уряду і пілсудчиків рішучість лядовців швидко зменшувалася. Публічно критикуючи насильство міністерства, умови уніфікації, звинувачуючи один одного у дворушництві, СХ і "Визволене", представників яких у правлінні було більше, ніж п"ястівців, крок за кроком поступалися тискові / 4, 1928, № 43; 1929, № 10, 7, 1928, №№ 27, 47; 1928, № 46-48 /.

Лідери СХ, сподіваючись використати тепер вже неминуче об"єднання з користю для своєї партії, входили у різні комісії, готуючи "уніфікацію", ведучи переговори з поміщиками Центрального землеробського товариства / І4, с. І49-І50; І5, 1928, № 46-48 /. Водночас керівники-визволенці фактично усунулись від вирішення долі ЦССТ. Як і їхні ліві партнери, вони вирішили, що дальший відкритий опір безперспективний і політично небезпечний. Дозволивши СХ займатися проблемою уніфікації, "Визволене" зосередилась на підготовці до створення власної, альтернативної селянської організації. Гостро критикуючи дії СХ, визволенці не виявили потрібної наполегливості

на дебатах про об'єднання у Головному правлінні ЦСГ /жовтень 1928 р./, а на вирішальне засідання у березні наступного року взагалі не з'явилися / 7, 1929, № II /.

Разом з тим проблема об'єднання й "уніфікації" селянських і поміщицьких організацій все більш чітко виявляла своє політичне значення у зв'язку із питанням про ревізію /фактично скасування/ Конституції 1921 р.; нав'язаним режимом на парламентській сесії 1928/29 рр. Це були два напрями єдиного плану санаційної диктатури щодо реорганізації державно-політичної системи.

Уряд передбачав підпорядкувати новостворені громадські структури функціонерам із Безпартійного блоку сп'яраці з урядом, а потім чиновникам держапарату. Врешті-решт на селі повинна була виникнути уніфікована система корпоративних організацій та їхніх синдикатів / 9, с. 5-10, 22-23, 48 /. Іншими словами, відкривався "шлях до зрощування органів господарського самоуправління з державою і заповнення ними тих секторів політичного життя, котрі посідали політичні партії" / I /. Це був шлях до ізоляції, а потім і ліквідації людських та інших опозиційних партій, до встановлення політичної монополії санації. Такі далекосяжні плани не були та й не могли бути повною мірою усвідомлені демократичною опозицією. Крім цього, військова міць режиму, стійкість авторитету Пілсудського в масах, слабкість самої опозиції з її груповими, між- та внутріпартійними суперечностями створювали умови, в яких будь-який рішучий опір санації, котрий би виходив за межі парламентської боротьби, означав би скоріше самознищення. За таких обставин лише гнучка тактика поступок і тиску з використанням суперечностей правих екстремістів з ліволіберальними угрупованнями у згаданому Безпартійному блоці співпраці з урядом, можливостей парламентської більшості лівих, а також консолідація всіх опозиційних сил у парламенті, єдність демократичних партій на селі в протидії санаційній уніфікації могли певною мірою гальмувати становлення авторитарної диктатури.

Створення лівими людськими партіями і ППС у листопаді 1928 р. узгоджуваної комісії для захисту республіки і демократії як м. делі парламентського блоку лівих, а потім і лівоцентристів /Центролев/, відіграло важливу роль у поглибленні боротьби, у розвитку людської і загальнодемократичної консолідації / 12, с. 159-160; 8, с. 165 /. При цьому враховувався досвід парламентської сесії 1928/29 рр.

Можна виділити два головних завдання узгоджувальної комісії: по-перше, попередити заміну демократичної Конституції санаційною,

протиставивши свій радикальний законопроект конституції проекту уряду; по-друге, продемонструвати власну політичну вагу та організаційні можливості у гострій пропагандистській кампанії силами всієї опозиції, поглибити суперечності у блоці і довести Пілсудському пожливість і необхідність утворення урядової коаліції блоку з лівим, співробітництва із сеймом.

Незважаючи на зусилля "поміркованих" у керівництві ППС і "Визволене", підтриманих ліволіберальними угрупованнями Безпартійного блоку співпраці з урядом, їм не вдалося схилити Пілсудського до компромісу з лівим / 5, с. 131-132 /. Водночас активні заходи лівого блоку у складі опозиції щодо дискредитації конституційного законопроекту і всієї політики санації прискорили згуртування загально-демократичних сил у сеймі. Однак із зростанням згуртованості й опозиційності у сеймі посилювалась небезпека його розпуску.

Зосередивши увагу і сили на парламентській боротьбі із санацією проти законодавчого закріплення її соціальної політики і досягнувши у сеймі значного рівня консолідації, ліві людські партії не доклали достатніх зусиль для узгодження своєї тактики протидії "уніфікації". Тим самим вони втратили ті можливості, які були. До весни 1929 р., незважаючи на тиск уряду, поміщики із Центрального землеробського товариства не тільки не виявили зацікавленості в об'єднанні з радикально настроєними масами ЦСРГ, а й навіть агресивно висловили свою незгоду. Вони поступилися лише під гарантію уряду щодо "селекції" опозиційних елементів при об'єднанні організацій / 14, с. 150 /. Обговорюючи у спільній комісії умови об'єднання, людські представники були настільки безініціативними, що іншій стороні вдалося провести майже всі вимоги, які гарантували поміщикам переважний вплив у новій організації. При такому стані справ пілсудчикам у керівництві ЦСРГ не складало труднощів відповідним чином підготувати думку мас у структурних підрозділах спілки. А керівництво СХ при фактично повній тепер байдужості "Визволене" до долі ЦСРГ надало перевагу використанню вже неминучого об'єднання у власних інтересах. Основне рішення про "уніфікацію" було схвалене Головним правлінням спілки у березні 1929 р., а восени того ж року з'їзд ЦСРГ лише формально затвердив його / 16, с. 278 /.

Так, практично без особливих зусиль урядові вдалося захопити ще один з найважливіших форпостів політичного впливу людців на селі. Не маючи, на наш погляд, реальних можливостей продовжувати

відкритий опір насильницькій "уніфікації", людовські партії, діючи спільно, могли б максимально використати переговори, чому сприяли позиція поміщиків і поглиблення кризових явищ в економіці. Мабуть, вони могли б домогтися більш вигідних для себе умов об'єднання і наступної діяльності в "уніфікованій організації".

З цієї точки зору, гнучка тактика СХ виявилась більш далекозорою, ніж самоусунення визволенців. На початку реальний вплив СХ у новоствореному Центральному товаристві землеробських організацій і гуртків /ЦТЗОГ/ був незначним. Його представники отримали лише декілька місць у Головному правлінні. Відсунуте на останні ролі у центрі, СХ, однак, нарощувало свій вплив у низових ланках товариства в міру того, як слабшав інтерес просанацийного керівництва до справ організації / Іб, с. 279 /. Тоді-то й виявилась позиція активістів СХ в масах, забезпечуючи успіх партії на часткових перевиборах до сейму і регіональних виборах 1930 р. / 7, 1930, № 9, с. 23, 32 /.

Водночас керівництво ПСЛ "Визволене" прорахувалось у своїй тактиці. Сподіваючись протиставити ЦТЗОГ власну незалежну громадську організацію, визволенці створили Комітет на захист самостійності землеробських гуртків, перетворений у грудні 1929 р. у Професійну спілку землеробців /ПСЗ/. Не маючи ні достатніх матеріальних засобів, ні сил для реальної допомоги селянам, спілка фактично служила пропагандистським цілям і стала непотрібним тягарем для партії / Іб, с. 279 /.

Перебільшуючи значення парламентських засобів у боротьбі з диктатурою і турбуючись насамперед про пріоритети власних партій часто на шкоду загальній справі, людовці втрачали можливості гнучкого, компромісного, але згуртованого опору. Це гальмувало зростання політичної свідомості й активності трудящих, дезорієнтувало їх. Міжпартійні негаразди, взаємні звинувачення у пресі теж не сприяли розгортанню людовського руху. Разом з тим слід визнати, що, хоч нове керівництво "уніфікованих" об'єднань і втілювало на центральному рівні власну політику, але в низових організаціях селянські маси, традиційно "прив'язані" до своїх вождів, переважно продовжували симпатизувати їм, співчувати і голосувати на виборах за людовські партії / 6, с. 32-34 /. Тому "уніфікація" масових селянських організацій у тому вигляді, в якому вона проводилась у 1927-1929 рр., не змогла дати урядові якихось значних політичних результатів.

І. Б а ч и н с к и й Э.С. Санация и конституционный вопрос в Польше /1926-1929/ //Советское славяноведение. 1977. № 3. 2. В а-

r a n o w s k i W. Rozmowy z Piłsudskim 1916-1931. Warszawa, 1938.
3. B a r t e l K. Mowy parlamentarne. Warszawa, 1928. 4. Chłopski
Sztandar. 5. C z u b i Ń s k i A. Centrolew. Poznań, 1963. 6. G a -
l a j D. Chłopski ruch polityczny w Polsce. Warszawa, 1969. 7. Ga-
zeta Chłopska. 8. L a t o S. Ruch ludowy a Centrolew. Warszawa, 1965.
9. M a k o w s k i W. Zmiana konstytucji. Mowy i oświadczenia. War-
szawa, 1926. 10. M y c i e l s k i A. Dekrety w powojennym prawie
konstytucyjnym Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. 1933.
N l. 11. Protokół konferencji grup konserwatywnych w Dzikowie w c i a c h
14-16 września 1927 // Najnowsze Dzieje Polski : Materiały i Studia
z okresu 1914-1939. Warszawa, 1959. T.2. 12. S t a b o r o w s i S.P
Geneza Centrolewu 1928-1929. Warszawa, 1963. 13. T r o c k i a R. Ruch
ludowy wobec współdzielczości w latach 1918-1939 rr. // 70 lat ruchu
ludowego. Warszawa, 1967. 14. W i ę z i k o w a A. Tronnictwo Chłop-
skie 1926-1931. Warszawa, 1963. 15. Wyzwolenie. 16. Zarys historii
polskiego ruchu ludowego. Warszawa, 1970. T.2.

Стаття надійшла до редакції 22.02.90

Л. П. ЛАПТЕВА,
проф., Московський університет
ЗВ'ЯЗКИ Я. Ф. ГОЛОВАЦЬКОГО
З ЧЕСЬКИМИ ВЧЕНИМИ
/ЗА ДАНИМИ ЙОГО НЕОПУБЛІКОВАНИХ ЛИСТІВ
ДО АДОЛЬФА ПАТЕРИ/

У правькому "Літературному архіві пам'ятника національної письменності" /ЛАІНП/ зберігаються листи Я. Ф. Головацького до А. Патери, досі не опубліковані, невідомі науковій громадськості*. Їх усього 29 за період 1869–1884 рр.

Адольф Патера /1836–1912/, мовознавець та історик літератури, завідував бібліотекою Національного музею в Празі, займався, головним чином, давньочеською літературою, зробив численні відкриття у цій галузі, видав ряд важливих рукописів.

З листування відомо, що Головацький і Патера познайомилися під час поїздки в Росію на етнографічну виставку 1867 р. "Мені приємно згадати нашу дружню поїздку до С.-Петербургу і Москви", – зауважив Головацький у першому листі – 12 червня 1869 р. Для Головацького ця поїздка завершилася сумно: позбавлений професури у Львівському університеті, він змушений був покинути Галичину. Лише після численних клопотань Головацький одержав місце голови Віленської археографічної комісії і чин статського радника / 2, 1869, 12 черв. /, згодом став "його превосходительством і дійсним статським радником" / 2, 1873, II серп. /. У 1872 р. Головацький повідомив Патеру, що посів місце "головного завідуючого Віленської публічної бібліотеки" / 2, 1872, 21 листоп. /.

Його наукова робота тривала. Так, II серпня 1873 р. він писав, що "їздив за від'їждженням Віленського учбового округу в Київ на попередні наради по влаштуванню III Археологічного з'їзду". Він взяв участь і у Археологічному з'їзді у Тифлісі /1881 р./.

* У нашому розпорядженні знаходяться ксерокопії.

боявся, незважаючи на свій 70-річний вік, поїхати в Одесу, а звідти, переплинувши в довжину Чорне море, перевалити через Малий Кавказ, побувати у Тифлісі і через велетенський Казбек і Дар'янську ущелину проїхати назад на конях", - писав Головацький / 2, 1881, 8 берез. /. Вчений був також і на VI Археологічному з'їзді в Одесі 1884 р., куди запрошував і Патеру / 2, 1884, 8 берез. /.

З переїздом до Росії просвітницька діяльність Головацького серед галичан, зрозуміло, не припинялася, хоч і зменшилася. Він і далі досліджував історію рідного народу, цікавився політичними подіями на батьківщині. Так, 1882 р. під час відомого політичного процесу у Львові проти галичан, яких звинувачували у шпигунській діяльності на користь Росії, Головацький клопотався про те, щоб опублікувати біографію А.І.Добрянського - одного з обвинувачених. "Посилаю Вам фотографію А.І.Добрянського разом з життєписом його і прошу Вас повідомити про це пана редактора Светозора, чи не надрукує він біографію Адольфа Івановича у своєму журналі", - писав Головацький Патеру і просив вислати у Вільно 500 відбитків портрета і біографію Добрянського, додаючи: "Я надіюсь, що співвітчизники Добрянського, словаки та інші слов'яни, охоче розкупили б біографію так знаменитого діяча і борця за слов'янську справу". Замовляв Головацький і відбитки портрета Добрянського з його біографією російською мовою / 2, 1882, 22 берез. /. Через деякий час він повторив своє прохання: "22 березня ц.р. я післав Вам фотографічні карточки А.І.Добрянського, Наумовича і Пломанського і причому біографію першого з проханням про поміщення її у Светозорі та окремому віддрукуванні" / 2, 1882, 15 квіт. /. Про публікацію вказаних матеріалів у листах даних немає.

В аналізованій кореспонденції міститься багато найрізноманітніших даних. Передусім цікаві матеріали про хід видання праці Головацького "Народні пісні Галицької і Угорської Русі". Вона публікувалась у виданні "Чтения в обществе истории и древностей российских" з 1862 по 1878 рр. / 2, 1879, 5 черв. /. Головацький постійно повідомляв Патеру про те, як просувається публікація. "Друкування пісень повинно закінчитися в грудні місяці", - повідомляв Головацький 21 листопада 1872 р., проте 11 грудня цього ж року зауважив: "Мій збірник пісень, по всій вірогідності, буде готовий у перших місяцях майбутнього року". Але матеріалу було дуже багато і 11 січня 1873 р. він написав: "Мій збірник буде складатися з 4-х замість 3-х томів". "Чотири томи надруковані, але не можуть поступити до публіки", -

зазначається у листі від 28 лютого 1873 р., а 24 травня цього ж року Головацький писав: "Я радий скоріше б закінчити з справою і пусти ти в це літо мій збірник пісень у світ". Але 5 червня 1879 р. Головацький писав, що пісні повністю надруковані 1878 р., "не पुше-ні до публіки".

Причини такого тривалого процесу "обнародування" збірник - ст-ново викладені в аналізованих листах. Однією з них була затримка виготовлення ілюстрацій. Вперше Головацький писав про це Патері 12 червня 1869 р.: "Звертаюся до Вас з проханням. Запитайте, скільки коштували б у Празі ксилографії картинок типів і костюмів у 1500 прим. у 8 частину книги великого формату. Я післав би фотографію, щоб з них різьбар зробив кміше і віддрукував 1500 при на хорошому па-пері".

Патера висловив готовність допомогти своєму російському друку. Це видно з цього, що Головацький невдовзі надіслав до Праги на ім'я Патери "фотографії і акварелі числом 50 штук", щоб з них змонтувати "15 або 16 ксилографічних картинок" / 2, 1869, 18 лип. /. Виконати замовлення Головацького погодився д-р Фр.Скрейшовський, власник друкарні у Празі і з 1867 р. видавець журналу "Светозор". Однією з умов Скрейшовського при прийомі замовлення на ілюстрації було право використати їх у власних цілях. Головацький з цим пого-дився: "Пану Срейшовському прошу засвідчити мою повагу і повідомити, що я погоджуюсь на те, щоб він під відомими умовами зробив собі відбитки з картинок, призначених для моєї праці", - читаємо у листі від 18 липня 1869 р. І з цього часу розпочинається справжня драматич-на епопея з "картинками", яка спричинила Головацькому масу хвилювань і прикростей. 4 вересня 1869 р. він писав Патері, що за два місяці до цього надіслав тук з акварелями і фотографіями костюмів і типів галицьких і угорських русинів, але жодного повідомлення про одержан-ня посилки не отримав. Через декілька місяців вийшло нове непоро-зуміння, 17 березня 1870 р. Головацький писав: "Домовившись з паном Скрейшовським на виробку ксилографічних і хромолітографованих карти-нок, я післав йому поштою як завдаток 447 гульденів австрійських папірцями з 22 грудня минулого року. Але не одержав від пана Скрейшовського вігтовіді на мій лист, ані повідомлення про одержан-ня грошей, я знову написав до нього листа дня 10 лютого ц.р. Але і на цей мій лист немає відповіді. Я турбуюсь". Робота все ж була розпочата, і в березні 1871 р. Головацький просив Патеру "уважно

дивитись за коректурою підписів /під "картинками". - Л.Л./, щоб було віддруковано все правильно і безпомилково".

Проте і через півтора року замовлення все ще не було виконане, і 26 вересня 1872 р. Головацький просив Патеру нагадати Скрейшовському, щоб той "закінчив справу з картинками, яку він тягне до безкінечності". А ще через декілька тижнів - 21 листопада - Головацький писав Патері: "Декілька років тому назад почав я було справу з п.доктором Скрейшовським про віддрукування картинок для мого збірника пісень. ...Справа пішла успішно і вже приближалась до кінця... Але вже пройшло декілька місяців і я не одержав ні обіцяних відбитків, ні повідомлення про хід роботи..." Головацький просив Патеру довідатися, в якій стадії знаходиться виготовлення "картинок", і коли вони будуть надіслані. Головацькому вони були потрібні до кінця 1872 р., оскільки до цього часу намічалось завершення публікації зібраних ним пісень. З огляду на це він і доручив Патері "просити пана Скрейшовського або його уповноваженого управителя літографії, щоби він прислав... негайно відбитки всіх картинок ксилографічних і хромолітографічних по два примірники". У грудні 1872 р. Головацький одержав чотири "картинки", виконання яких його не повністю задовольнило, бо вислав їх назад з текстом підписів. Їх треба було віддрукувати під "картинками", виправивши помилки / 2, 1872, 20 груд. /. Але і до кінця січня 1873 р. замовлення не було одержане. "На жаль, - писав Головацький 11 січня цього року, - я не одержав досі висланих ніби п.Скрейшовським п"яти картинок у повному виданні 1650 прим., ні навіть не було ніякої вістки про їх вислання". Після численних нагадувань і марних прохань Головацькому урвався терпець і 23 квітня 1873 р. він просив Патеру передати Скрейшовському "ультиматум": "І скажіть йому, нехай він закінчує розпочату справу ксилографії, а то я подам скаргу на нього через посольство і вийде скандал". Мабуть, рішучий тон вченого подіяв і в наступному листі - від 24 травня 1873 р. - йшлося вже про пересилку відбитків з Праги до Вільна, а т кож про внесення виправлень, потрібних після перегляду зображень. Разом з тим Головацький подав нове замовлення на чотири "картинки" за умови, що його виконають "швидко і задовільно". Нове замовлення було прийняте, Головацький вислав зразок і пояснювальну записку на п"ять "картинок". Ця записка збереглася в архіві Патери і являє собою справжній етнографічний нарис,

складений знавцем народних костюмів, обрядів і фольклору галицьких слов"ян^{**}. У липні-серпні 1873 р.^{***} Головацький у своїх листах торкався одержання у Празі висланих ним п"яти "картинок" і відсутності посилки з Праги з п"ятьма іншими зображеннями: даремно він питав про неї на поштамті у Варшаві і на прикордонній митниці – посилки ніде не було. Головацький дійшов висновку: "Посилка або ще не відправлена з Праги або ж затримана на Ціслетанському кордоні".

Наприкінці 1873 р. Головацький одержав від управителя друкарні, що належала Скрейшовському, листа з вимогою заплатити за замовлені "картинки" 300 крб. сріблом. Проте Головацький відповів, що "1870 р. заплатив ...пану Скрейшовському... 480 крб сріблом, а крім того – з вини контори Скрейшовського – не одержав одну з посилок з 5-ма картинками, як і оригіналів 15 вже вирізаних картинок". Ці оригінали були запозичені з Рум"янцевського музею у Москві, і Головацький знав, що їх потрібно буде повернути. Нарешті, тут же Головацький просив надіслати "картинки другого замовлення" і заявив, що лише після того, як ці вимоги будуть задоволені, він "вишле п.Скрейшовському ті 300 крб., які вимагає управитель" / 2, 1874, 4 січ. /. Так і припинилися стосунки Головацького із Скрейшовським, які почалися 1869 р. і тривали до 1874 р., що й затримало вихід у світ збірника пісень великого галичанина. "Не доведи, Боже, справу мати з такими докторами", – скаржився Головацький Патері / 2, 1873, 28 лют. /.

Як усі слов"янські діячі XIX ст., Головацький жваво цікавився чеською і загалом слов"янською літературою. Для одержання новинок цієї літератури тоді звичайно використовувалися особисті контакти між вченими. В аналізованих листах міститься багато відомостей про інтерес Головацького до книжкових новинок. Член чеської Матиці, Головацький мав право одержувати всі її видання безкоштовно. Так і було до 1866 р. Але "з переїздом у Вільно, – писав він 30 листопада 1870 р. – зовсім припинилася посилка книг, які видавала Матиця". Головацький просив надсилати такі видання, "тим більше, що тут /у Вільно. – Л.Л./ ніхто не випикує і не читає чеських книг і журналів", "ніяк неможливо слідкувати за ходом чесько-слов"янської літератури". "Поклопоч ь та-

* Нарис називається "Опис картинок, поданих до відмалювання, з показом, як вони повинні бути виконані" і є додатком до листа Головацького Патері від 10 червня 1873 р.

** Час відправки листів: липень 1873 р. /помічено Патером, у тексті дати немає/ і 11 серпня 1873 р. /датування Головацького/.

кож про видачу для мене Музейника та інших видань чеської Матиці, - просив Головацький у листі від 21 листопада 1872 р. - Мені не хотілося би обривати відносини з Чехією і хотілося би слідкувати за успіхами чеської літератури". Іноді у листах зустрічаються і назви конкретних потрібних Головацькому книг. Часто йдеться про чергові томи "Наукового словника"^{**}, у листі від 25 серпня 1874 р. - "Статистичний атлас Австрії", у листі від 5 червня 1879 р. - "Слов'янський альманах", у листі від 1 березня 1880 р. - "Історію Угорську" Ф.В.Сасінка^{***}, а також про "Народні пісні словаків" у виданні словацької Матиці. Враховуючи чисте повторення прохань Головацького, ні чеська Матиця, ні книгопродавці сумлінність не відзначалися. 13 червня 1878 р. Головацький писав, що вже декілька років не одержує ні "Музейник", ні видання Матиці; ці ж книги він просив надіслати і 1 березня 1880 р., зауважуючи, що останній номер "Музейника" прийшов ще 1875 р. Про відсутність "матичних видань" йдеться у листах від 22 березня 1882 р. і від 8 березня 1884 р. Значно рідше зустрічаються повідомлення про одержання літератури. Спеціально випрошував Головацький також журнал "Светозор", передусім номери із відбитками згаданих вище "картинок". Відповідні прохання містяться у листах від 11 січня 1873 р., 24 травня і липневому 1873 р., 4 січня 1874 р.

Головацький і сам посилав у Чехію літературу - як особисто Патері, так і до бібліотеки Народного музею. Так, 4 вересня 1869 р. він повідомляв про вислання примірника латиських народних пісень, 20 грудня 1872 р. - Туровського євангелія, творів А.Гільфердінга і двох брошур самого Головацького /назви не вказані/, 21 березня 1875 р. - "Словника давньої актової мови", 5 липня 1879 р. - власного збірника народних пісень Галицької та Угорської Русі для Чеського музею. 8 березня 1884 р. Головацький писав, що Археографічна і бібліотечна комісія у Вільно щорічно надсилають Чеському музею всі свої видання, але не мають даних про одержання їх адресатом. Тут же читаємо: "Днями я післав поштою примірники мого географічного словника: з них один примірник для Чеського музею, потім по примірнику для пп. Рієра,

^{**} Швидше всього йдеться про енциклопедичний словник Ф.Л.Рієра / 3 /. Відповідні прохання містяться у листах Я.Головацького до А.Патері від 17 березня і 30 листопада 1870 р., 26 вересня, 21 листопада і 11 грудня 1873 р.

^{***} Ф.В.Сасінек /1830-1914/ - словацький філософ, богослов та історик, видавець словацьких історичних джерел, автор багатьох праць з історії Угорщини. У даному випадку йдеться, мабуть, про його "Історію Угорського королівства" / 4 /.

Ноларя, Вертятки, Грегра, Ваври і один будьте ласкаві прийняти од мене на пам"ять. Останні 7 прим. передайте в книжковий магазин Кобера або іншого книгаря на комісію".

У листах важливе місце посідає ще один сюжет, а саме: питання про-запрошення з Чехії кваліфікованого вчителя музики і співів для навчальних закладів Вільно. Вперше Головацький звернувся до свого чеського кореспондента з таким проханням 1872 р.: "Прошу Вас, допоможіть у пошуку хорошого музики навчителя для Віленських учбових закладів", - писав він 11 грудня. У наступному листі - від 20 грудня - повідомив: "Попечитель Віленського учбового округу передоручив мені пошукати здібного вчителя музики і співів при жіночих і чоловічих середніх учбових закладах. Жалування забезпечено з боку держави в 1000 крб. срібла в рік, крім приватних уроків. Понад те, тутешня музична громадськість потребує директора свого училища, так і на цьому посту передбачається відповідна винагорода. Музик /так в оригіналі. - Л.Л./ повинен бути ґрунтовно обізнаний з теорією музики та італійським співом і по можливості повинен сам грати на скрипці і фортепіано".

Як бачимо з наступних листів, Патера рекомендував Головацькому молодого музиканта Фібіха. Ця кандидатура, за словами Головацького, задовольнила Попечителя, який повідомив, що "для вчителя хорового співу і музики у трьох учбових закладах визначено жалування 1200 крб. в рік, і ця сума знаходиться сьогодні в розпорядженні учбового округу для цієї мети. Вчитель буде зобов'язаний давати уроки хорового співу у класичній гімназії, в реальному училищі і в жіночому училищі. Число уроків ще не визначено, очевидно, 2-3 години на тиждень в кожному закладі. Крім цього, вчитель може давати особливі уроки у жіночому училищі зі згоди з батьками дівчат за особливу плату. Попечитель обіцяв, що він не допустить іншого вчителя музики в закладі, хіба що зі згоди пана Фібіха.

20 квітня 1873 р. Головацький повідомив, що Фібіх може приїхати у Вільно в липні, а з серпня розпочати уроки. "Між тим, - читаємо далі, - перетворення раввінського вишого училища у педагогіч. й інститут буде приведено в дію, так що для пана Фібіха буде ще один заклад, в якому він має завести науки хорового співу... По запевненню Попечителя, річний оклад пана Фібіха досягне суми дві тисячі карбованців сріблом. Взагалі Попечитель дуже співчутливо відноситься до рекомендованого вчителя співів, який знайде в ньому /Попечите-

лі. - Л.Л./ свого хорошого друга і покровителя". Врешті-решт 24 травня 1873 р. Головацький писав: "Минулого тижня я мав здатність /так в оригіналі. - Л.Л./ говорити з п.Попечителем Від [енського] учб [ового] округу по питанню запрошення п.Фібіха. Він сказав мені остаточно, що п.Фібіх буде мати обов'язок навчати молодь хорошому співу в таких закладах з жалуванням:

У Від [енській] клас [ичній] гімназії	- 300 крб.
" [енському] жіночому училищі	- 300 крб.
" " реальному училищі	- 300 крб.
" Єврейському інституті	- 600 крб.

Всього жалування на рік - 1500 крб.

"Нехай... Фібіх... приїжджає до І серпня", - підсумовував Головацький.

Однак події розгорталися досить повільно і ІІ серпня 1873 р. Головацький писав, що тільки "швидко надіється зустріти у Відні п.Фібіха" і просив Патеру переслати з ним книги. Точний час прибуття Фібіха у Відень і обставини його діяльності у цьому місті в числуванні не відобразилися. Ім'я Фібіха згадується ще один раз - у листі від 26 лютого 1874 р., який і був надісланий з с. ім Фібі ом, котрий направлявся до Праги.

Ми зупинилися на цьому місці передусім тому, що Зденек Фібіх /1850-1900/ став згодом знаменитим чеським композитором, який проклав нові шляхи у чеській музиці. У Відні він був ще зовсім молодого людиною, працював там лише один навчальний рік, а 1874 р. повернувся до Праги.

Проаналізовані листи Я.Ф.Головацького до А.Патери свідчать про те, що їхні зв'язки мали загалом науково-організаційний характер. У листах Головацького зустрічаються лише поодинокі вияви його інтересу до наукової творчості А.Патери. Так, 5 липня 1879 р. Головацький повідомляв: "З великим зацікавленням я читав Вашу статтю про словник *Matex Verborum*. Було неприємне розчарування! І Ви, очевидно, писали статтю, скрипучи серцем, але що робити - *Maxima amica veritas!* І патріотизм має свої межі, не можна неправди оправдати". Тут йдеться про роботу А.Патери "*Česke glossy v "Matex Verborum"* /Прага, 1877/, опублікованій 1878 р. російською мовою. У ній автор викривав підроблені чеські глосси у середньовічному латинському словнику "*Matex Verborum*". Раніше ці глосси вважалися оригінальними, служили "доказом" давності чеської літературної мови, були предметом патріотичної гордості чехів. Багато вчених, зокрема росіянини

академік І.І.Срезневський, не хотіли вірити у факт підробки, переживаючи велике розчарування у зв'язку з її викриттям / І, с. 97-112 /.

Розчарований був і Головацький, але істина виявилася для нього дорожчою брехливого патріотизму, що свідчить про прогресивність його наукового мислення.

Таким чином, зв'язки Головацького з чеською інтелігенцією стали практичним втіленням у життя ідеї слов'янської взаємності, розпочавши ним ще на початку творчого шляху. Ці контакти були загалом плідними для обох сторін і становили невід'ємну частину процесу розвитку національної самосвідомості і національної ідеї, характерного для всіх слов'янських народів у ХІХ ст.

1. Д а т ь ь о в а L.P. Korespondence I.I. reznevského a A.Patery čovětsko-československé vztahy. Praha, 1982. 2. Literární Archiv Pamětníku Národního písemnictví, pozust. A.Patery, korespondence. 3. Riegrův slovník naučný. Praha, 1859-1874. 4. S a s i n e k F. Dejiny královstva Uherského. Ban. Bystrica, 1869. D.1 ; Turč. 8 v. Martin, 1871. D.2.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.90

М.М.КРІЛЬ,

доц., Львівський університет

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ ЧСФР З ПИТАНЬ КУЛЬТУРНИХ
ВЗАЄМИН УКРАЇНЦІВ З ЧЕХАМИ І СЛОВАКАМИ
/кінець ХІІІ-перша половина ХІХ ст./

Історія взаємин українців з чехами та словаками в період національного слов'янського відродження давно привертає увагу дослідників, як українських, так і чеських, словацьких. Їхніми зусиллями опубліковані численні праці, присвячені економічним, суспільно-політичним і культурним зв'язкам цих народів. У багатьох дослідженнях йдеться про внесок окремих діячів науки і культури у розвиток і зміцнення українсько-чеських і українсько-словацьких культурних відносин.

Мета даної статті – проаналізувати наукові розвідки вчених ЧСФР, показати основні напрями досліджень і виявити стан вивченості цього

© Кріль М.М., 1992

питання у ЧСФР. У даній статті згадуються також праці українських авторів – громадян ЧСФР.

Серед перших наукових розвідок в Чехії з питань взаємин українців з чехами та словаками в період слов'янського національного відродження були праці відомого чеського вченого-етнографа Ф.Ржегоржа про діячів "Руської трійці" / 48 /. У дослідженні про М.Шашкевича, на з'явленому 1886 р., чеський вчений зазначив, що фольклорно-літературний альманах "Русалка Дністровая", укладений М.Шашкевичем, І Вагилевичем і Я.Головацьким, – це "ключ для розуміння української літератури" / 48, с. 103 /. Проте перші ґрунтовні дослідження про українсько-чеські та українсько-словацькі зв'язки кінця XVIII-першої половини XIX ст. з'являються лише в першій чверті XX ст. До числа таких праць передусім слід віднести книжку чеського літературознавця П.Модеста, який подав відомості і про українську літературу в Галичині, зокрема творчість учасників "Руської трійці". Чеський вчений високо оцінив діяльність М.Шашкевича, котрий заклав "основи українського письменства в Галичині" / 40, с. 65 /.

Вагомий внесок у справу розвитку культурних зв'язків українського народу з чеським і словацьким зробили ті чеські вчені, письменники, діячі мистецтва, які тривалий час проживали і працювали на українських землях, передусім у Галичині. Одним з перших про них та їхню діяльність розповів у газетній статті А.Поспішл, чеський педагог і громадсько-культурний діяч. Він довгі роки жив і працював на Україні /17 /. Йому належить також цікавий довідник про перебування чеських педагогів у Росії. У ньому перелічені поіменно і ті чехи, котрі працювали в українських навчальних закладах, подані їхні короткі біографічні дані / 44 /. Чільне місце у суспільно-культурному процесі українців Галичини посідає педагогічна діяльність Я.П.Коубека, Л.Ріттерсберга, І.Гануша, М.Канавала та ін. Популяризаторами чеської літератури серед українців Галичини і, навпаки, української науки і культури в Чеських землях виступали К.Гавлічек-Боровський, В.Дундер, Ф.Яхім, К.Зап та багато інших. Тоді ще молодий чеський вчений, а згодом професор Карлового університету, академік і дипломат І.Горак 1915 р. у журналі "Етнографічний чехословацький вісник" опублікував велику статтю про В.Дундера, К.Запа та Л.Ріттерсберга / 30 /. І.Горак першим звернув увагу на відображення української тематики у чеській літературі, а також на вивчення української літератури в Чехії. Необхідно підкреслити висновок І.Горака про те, що наукові праці

з етнографії видатних галицьких вчених, просвітителів І.Вагилевича та Я.Головацького відіграли важливу роль у розвитку чеської етнографії / 30 /. Чеський вчений проаналізував українську тематику в творчості чеських письменників і літераторів. Зокрема, у 1923 р. з'явилася друком його ґрунтовне дослідження про драматичні твори чеського р дикального демократа Й.В.Фріча / 29 /. Фріч приділив велику увагу суспільно-політичному життю на Україні на початку XVIII ст., зупинився на характеристіці гетьмана І.Мазепи. У зв'язку з цим І.Горак дійшов висновку, що у "Чехії, класичній землі боїв за самостійність та самовизначення, виявилася слов'янська взаємність, протест проти царського деспотизму" / 29, с. 92 /.

цікавий фактичний матеріал, котрий допомагає всебічно висвітлювати контрсти провідних діячів чеського і західноукраїнського культурного відродження кінця XVIII-першої половини XIX ст., міститься у публікаціях Ф.Заплетала, К.Пауля, Л.Файгля та інших чеських дослідників. У брошурі Ф.Заплетала розглянуто культурні взаємини діячів чеського відродження з закарпатськими просвітителями / 51 /. У працях К.Пауля розповідається про зв'язки вченого-мовознавця Й.Добровського, письменника та етнографа К.Запа, педагога і музикознавця Л.Ріттерсберґа, славіста, історика та філолога П.Й.Шафарика з українськими вченими та культурними діячами / 41; 42; 43 /. Виняткової уваги заслуговує дослідження Л.Файгля, опубліковане у двох частинах протягом 1924-1925 рр. / 24 /. Місцем видання книги помічено Львів, проте надрукована вона у Празі. У першій частині подано короткий огляд українсько-чеських зв'язків з початку і до середини 60-х років XIX ст., показано внесок у розвиток цих взаємин тих представників чеського народу, котрі в той час жили й працювали у Галичині, зокрема у Львові. У Львові 1867 р. було створено чеське культурно-просвітницьке товариство "Чеська бесіда", активним учасником якого був Л.Файґл і історії якого присвячена друга частина книги. Всі названі вище дослідження мають важливе значення передусім з огляду на зібраний фактографічний матеріал. Головний їхній недолік: автори обмежилися головним чином констатацією фактів щодо українсько-чеських зв'язків, не вникаючи глибоко у суть цих взаємин.

Зокрема слід зупинитися на фундаментальній праці Я.Махала "Слов'янські літератури", радше на тій частині, котра стосується української літератури / 37 /. Чеський вчений широко вивчав творчість М.Шашкевича. Я.Махал зазначив, що "в історії відродження галицьких

українців Шашкевич посів чільне місце. Він перший спробував пробудити національний дух народу, оживити його літературу, заложивши її на основі чисто народній і визволити народ з глибокого духовного занепаду" / 37, с. 45 /. Чеський вчений високо оцінив "Русалку Дністрову" – визначну літературну пам'ятку українців Австрійської імперії, надруковану "чистою українською мовою" / 37, с. 46 /.

Єдиною працею серед досліджень цього часу, де зустрічаються фрагментарні відомості про українсько-словацькі контакти у сфері освіти, є робота Б.Варшіка про Трнавський університет. У цьому закладі навчалися українці із Закарпаття та Галичини, для яких були встановлені спеціальні стипендії / 50, с. 78 /.

Ряд узагальнюючих праць про українсько-чеські та українсько-словацькі зв'язки з'явилося після другої світової війни. Так, проблеми суспільної думки та її роль у взаєминах українців, чехів і словаків у межах Австрійської імперії перебували в центрі досліджень Л.Гараксіма / 26; 27 / і А.Болека / 1 /. Літературознавець Ф.Вольман порівняв програми розвитку слов'янських народів, розроблені П.Й.Шафариком і Т.Г.Шевченком / 51 /. Автор, зокрема, розглянув антикріпосницькі твори Т.Г.Шевченка, провів паралелі між ідеями, які проповідували Т.Г.Шевченко і П.Й.Шафарик. Питання суспільно-політичних рухів у контексті українсько-чеських і українсько-словацьких взаємин розглядали Т.Івантишинова / 36/, Р.Пражак /47 /, Я.Мікулка, М.Шестак і В.Штястни / 39 / та ін.

Ряд досліджень присвячено питанню співробітництва громадських і культурних діячів України, Чехії та Словаччини у другій третині XIX ст. /З.Гаек / 25 /, В.Матула / 38 /, Й.Беліч / 21 / та ін./.

Так, З.Гаек вперше звернув увагу на спільність у поглядах братів Я. та І.Головацьких і керівників віденського антимонархічного підпілля Й.Подліпського та Ф.Кампеліка з питань політичного об'єднання слов'ян на демократичних федеративних основах, навів паралелі з програмними документами "Товариства з'єднаних слов'ян".

Питання взаємовідносин і співробітництва українців Галичини з чехами та словаками у 30-50-х роках XIX ст. вивчали В.Жачек / 5; 55; 56 /, В.Чейхан / 22 /, В.Гостічка / 3; 31; 32; 33; 34; 35 / та ін. В.Жачек одним з перших торкнувся проблеми взаємозв'язків українців в Галичині з чехами в роки революції 1848-1849 рр. Він вказав на тісний зв'язок культурних взаємин і політичного співробітництва українців і чехів, що особливо виявилось під час роботи Слов'янського

з"їзду 1849 р. у Празї / 5, с. 350-361 /. Оцїнюючи дії галицьких українців і чехів, В.Жачек підкреслював їхні прагнення до національної незалежності та взаємодопомогу у досягненні цієї мети / 5, с.369 /

У працях В.Гостічки прослідковуються найрізноманїтніші аспекти українсько-чеських громадських і культурних зв'язків. Проте найбільшу увагу він звернув на вплив чеської громадської думки на розвиток культурного життя українців Галичини. Інтенсивність українсько-чеської взаємності у Галичині була пов'язана з тим, що Галичина і Чехія входили до складу одної держави та зазнавали однакового національного гноблення. Українці Галичини бачили для себе приклад у просвітницькій діяльності чехів / 3, с. 303 /. Важливе значення мають висновки В.Гостічки про те, що українсько-чеські зв'язки посилювалися такою культурно-просвітницькою діяльністю чехів, котрі жили й працювали у Галичині. Значні заслуги на цьому терені, на думку В.Гостічки, мав К.Зап. Він одним з перших серед чехів вказав на протиріччя між самими слов'янськими народами / 32, с. 102-105 /.

Автором низки досліджень, присвячених літературним зв'язкам, є літературознавець М.Мольнар. Його перу, крім десятків спеціальних статей з питань українсько-чеських і українсько-словацьких взаємин, належать також монографії. У 1961 р. він опублікував книгу "Тарас Шевченко у чехів та словаків" / 13 /. На основі численного літературного матеріалу, здебільшого маловідомого, а почасти й невідомого, М.Мольнар розкрив сторінки зацікавлення чеським і словацьким народами творчістю визначного українського письменника, революційного демократа Т.Г.Шевченка, навів паралелі між творчим доробком Т.Г.Шевченка та чеських радикальних демократів. М.Мольнар розкрив також ті шляхи, якими проникали звістки про Т.Г.Шевченка та його творчість до чехів і словаків. У 1965 р. М.Мольнар виступив з монографічним дослідженням "Словаки і українці" / 12 /. Книга "Зустрічі культур" - це збірка вибраних праць М.Мольнара, які раніше з'являлися друком як в українських, так і в чеських та словацьких виданнях. Автор показав вплив чеських громадських і культурних діячів першої половини ХІХ ст. на розвиток суспільної думки і культури українського народу. Звідник приділив велику увагу визначенню шляхів проникнення української літератури в Чехію, написав ряд літературних портретів у контексті українсько-чеських та українсько-словацьких культурних взаємин. Зокрема, йому належить, правда, не підтвержене документами, припущення про те, що у Трнавському університеті навчався Г.С.Сковорода / 11, с. 113 /.

Проблем літературних зв'язків торкалися також А.Мраз / 15 /, І.Панькевич / 16 /, Ю.Доланський / 4 /, О.Зілінський / 53; 54 / та ін. Так, І.Панькевич на основі документальних матеріалів одним з перших звернув увагу на використання чехізмів у літературній українській мові на території Галичини. У пізнішій літературній українській мові там же вони не зустрічаються. Таким чином, чехізми у літературній мові українців Галичини були явищем тимчасовим і характерним лише для періоду слов'янського національного відродження / 16, с. 280 /. Поряд з українськими перекладами творів чеської та словацької літератури, які вивчав О.Зілінський, важливе місце посідає дослідження взаємовпливів українського, чеського і словацького пісенного фольклору. О.Зілінський дійшов висновку про існування специфічних українсько-чеських і українсько-словацьких спільностей в обрядовому фольклорі / 7, с. 209-251 /. О.Зілінський є також укладачем унікальної бібліографії з питань українсько-чеських зв'язків, де вказані дослідження 1814-1964 рр. / 19 /.

Ряд праць щодо українсько-чеських і українсько-словацьких літературних зв'язків належать Е.Лазару / 8 /, О.Рудловчак / 18 /, З.Урбану / 14; 20 / та ін.

Різних аспектів культурних взаємин українців і чехів у першій половині XIX ст. торкалися В.Жидліцький / 6; 57; 58 /, Й.Мацурек / 9 /, Ф.Гейл / 2; 28 /. Важливе значення для подальших досліджень мали висновки В.Жидліцького про вплив чеського відродження на розвиток українського національного руху. "Чехи майже одностайно визнавали право українців на національну незалежність...", що надавало "галицьким українцям підтримки в їхній боротьбі за національні права" / 6, с. 573 /.

Окремих питань перебування на Україні чеських музикантів торкнулися Я.Шанілец / 49 / і М.Постлер / 45; 46 /. Зокрема, у праці "Життя і діяльність Е.Направніка" він проаналізував українську тематику в творчості цього композитора і диригента / 46 /.

Зроблені дослідження дали змогу підготувати узагальнюючі роботи з цієї проблеми. Так, 1967 р. за редакцією В.Чейхана побачила світ велика колективна монографія про чесько-російські взаємини 1770-1917 рр. До неї увійшли також нариси про українсько-чеські зв'язки, переважно літературні, написані В.Гостічков / 23 /. Це дослідження є поки що найповнішим у чеській і словацькій історіографії узагальненням українсько-чеських зв'язків кінця XVIII-першої половини XIX ст.

Таким чином, питання взаємовідносин українців з чехами та словаками знайшли широке відображення передусім у працях літературознавчого характеру. Основна увага зосереджується на прояві цих зв'язків на західноукраїнських землях. У багатьох роботах висвітлюються лише окремі аспекти культурних взаємин. Ряд досліджень має суто фактографічний і описовий характер. Зовсім не вивчалися зв'язки у галузі освіти і мистецтва.

1. Б о л е к А. Ян Коллар і його слов'янський та загальнолюдський заповіт // Дукля. 1972. № 1. 2. Г е й л Ф. К проблеме изучения чешско-украинских отношений в период национального возрождения // Дружба братских университетов. К., 1966. 3. Г о с т і ч к а В. Павел Йозеф Шафарик і українці // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 4. Д о л а н с к и й Ю. Шевченко і чеська поезія епохи його часу // Шевченко і мировая культура. М., 1964.
5. Ж а ч е к В. Про зв'язки чехів і західних українців у революційних 1848 та 1849 роках // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 6. Ж і д л і ц ь к и й В. До питання про вплив чеського відродження на розвиток українського національного руху // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959.
7. З і л и н с ь к и й О. Про взаємовідносини між українськими, чеськими та словацькими народними піснями // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 8. Л а з а р Е. До питання про словацько-українські літературні відносини в ХІХ столітті // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 9. М а ц у р е к Й. З історії чесько-українських зв'язків у минулому // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 10. М о л ь н а р М. Зустрічі культур: З чехословацько-українських взаємовідносин. Братіслава, 1980. 11. М о л ь н а р М. Невідомий лист Сквороди // Рад. літературознавство. 1958. № 1. 12. М о л ь н а р М. Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин. Братіслава; Пряшів, 1965. 13. М о л ь н а р М. Тарас Шевченко у чехів та словаків. Братіслава; Пряшів, 1961. 14. М о т о р н и й В. А., У р б а н З. Ф. Л. Челяковський і розвиток українсько-чеських культурних взаємин першої половини ХІХ ст. // Пробл. слов'янознавства. Львів, 1988. Вип. 37. 15. М р а з А. Іван Франко про Яна Коллара // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959. 16. П а н ь к е в и ч І. Західноукраїнське літературне відродження і Ян Коллар // З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959.
17. П о с п и ш и л А. К истории чешско-русских сношений. I. Пребывание чешского поэта Зейера в России // Русский чех. 1908. 18. Р у д л о в ч а к О. Пряшівська літературна спілка Духновича і літературні проблеми // Дукля. 1965. № 1, 2. 19. Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків. 1814-1964. Пряшів, 1968.
20. У р б а н З. Божена Немцова і українці // Укр. слов'янознавство. Львів, 1970. Вип. 3. 21. В е і і ч J. Karel Havlíček Borovský Slovanstvo. Praha, 1947. 22. Č e j c h a n V. Karel Havlíček Borovský a haličští Ukrajinci r. 1842 // Československa rusistika. 1959. Č. 2.
23. Dejiny česko-ruských vztahů. 1770-1917. Praha, 1967. 24. F e i g l l. Sto let českého života ve Lvově. Lvov, 1924-1925. D. 1-2. 25. H a j e k Z. Styky Jakiva a Ivana Holovackých s Jozefem Podlipským a Františkem Cyrilem Kampelíkem // Franku Wollmanovi k sedmdesatinám. Praha, 1958.
26. H a r a k s i m L. K otázce rusko-ukrajinského osídlení na východnom Slovensku // Sbornik prací F. F. Brněnské univerzity. Brno, 1961.

27. H a r a k s i m L. K socialnym a kulturnym dejinam Ukrajincov na Slovensku do r.1867. Bratislava, 1961. 28. H e j l F. Der Prozeß der Formierung neuzeitlicher Nationen der Tschechen, Slowaken und Ukrainer und ihre wechselseitigen Beziehungen bis zur Mitte des 19 Jahrhunderts // Jahresschrift des Institution für sorbische Volksforschung. Bautzen, 1984. N 1. 29. H o r a k J. Fričova dramata a dejin ukrajinských Slavia. 1923. 30. H o r a k J. Tri spisovatel v Haliči // Narodopisny Vestník Československy. 1915. Č.1-10. 31. H o s t i č k a J. K počatku pronikani Sevčenkova dila do Čech // Československa rusistika. 1961. N 1. 32. H o s t i č k a V. Karel Vladislav Zap a haličští Ukrajinci Kapitoly z dejin vzajemnych vzťahu narodu ČSR a SSR. Praha, 1958. Sv.1. 33. H o s t i č k a V. Spoluprac Čechu a Haličských Ukrajinci v letech 1846-1849. Praha, 1965. 34. H o s t i č k a V. Ukrajina v názorech česke obrozenecke společnosti do r.1848 // Slavia. 1964. N 4. 35. H o s t i č k a V. Vznik českeho národnostného a jeho vzťah k obrozenskému slovanstvu // Slovansky přehled. 1968. N 3. 36. Č v n t y š y n o v a T. Vplyv slavianofilov na vyvoj spoločenského myslenia Čechov a Slovakov v polovici 19 stor. // Československa slavistika 1983. Lingvistika, historie. Praha, 1983. 37. M a c h a l J. Slovanske literatury. Praha, 1925. D.2. 38. M a t u l a V. A.V.Vrchovský a slovensko-ukrajinske vzťahy na konci tridsiatych rokov 19 storočia // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. Братіслав. Прага, 1967. Вып.3. 39. M a t u l a V. Sestak M., Stasťny V. Společenské myšlení slovanských národů habsburské monarchie a buržoazní revoluce ve střední Evropě // Československa slavistika. 1971. Lingvistika, historie. Praha, 1983. 40. M o d e s t P. Přehled dejin slovanských literatur. Praha, 1908. 41. P a u l K. Nějaké poznámky k pobytu K.V.Zapa a Lidvíka Rittersberga ve Lvově // Časopis pro moderní filologii a literaturu. 1918. 42. P a u l K. Styky J.Dobrovského s představiteli slovanske vedy // Slovansky přehled. 1929. Č.1. 43. P a u l P.J. Šafárik - Rusini a Belorové // Vyroční zpráva česke statni realky v Praze. VI. 1930-1931. 44. P o s p i š i l A. Československa duševní armáda na Rusi // Naše zahraničí. 1925-1926. 45. P o s t l e r M. Soupis významnějších českých hudebníků, kteří žili a působili v Rusku Příspěvy k dejinam česko-ruských kulturních styků. Praha 1965. Sv.1. 46. P o s t l e r M. Život a dílo Eduarda Napravníka Příspěvy k dejinam česko-ruských kulturních styků. Praha, 1965. Sv.1. 47. P r e ž a k R. Rane osvícenske myšlenkove predpoklady národného obrozenia ve východní části střední Evropy se zretelem k Ukrajině // Československa slavistika. 1983. Lingvistika, historia. Praha, 1983. 48. R ž e h o r ž F. Markij n Saškevič // Svetozor. 1886. Č.5-7. 49. S c h a n i l e c J. Za slavou. Čtení o českých hudebnících v Rusku. Zvláste od druhé poloviny XVIII do počatku XX století. Praha, 1961. 50. a r š i k B. Narodnostny problem Trnavskej University. Bratislava, 1938. 51. W o l l m a n n F. Slovanství Šafárikova a Sevčenkova // Slavia. 1961. Seš.4. 52. Z a p l e t a l F. Rusiny a naše buditele. Praha, 1921. 53. Zilinskyj O. Česká a slovenska literatura první poloviny XIX století v ukrajinských překladech // Československa rusistika. 1959. (2-3) 54. Z i l y n s k y j O. Recepce Sevčenkova v česke literatúre XIX st. Slavia. 1966. N 2. 55. Ž a c e k V. Čechove a Polaci r.1848. Praha, 1948. 56. Ž a c e k V. Tri šesti revolucionari v Haliči // Časopis českeho muzea. 1938. 57. Ž i d l i c k y V. Marko Vovčok u nas // Slovansky přehled. 1958. Č.10. 58. Ž i d l i c k y V. Naše styky s Ukrajinci v dobe národního obrození // Večna družba. Praha, 1955.

Стаття надійшла до редакції 22.02.90

В. П. ЧОРНИЙ,
доц., Львівський університет
БОЛГАРІЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

Політична криза 1886-1887 рр. Після воз"єднання Східної Румелії з Князівством, політичне життя країни проходить під знаком гострих внутрішніх і міжнародних суперечностей. Помітні зрушення в її економічному розвитку спричинилися до більш глибокої стратифікації суспільства та ускладнили стосунки між різними прошарками і групами населення. Водночас Болгарія, займаючи важливе стратегічне положення, стала об'єктом все більш гострої боротьби за переважаючий вплив між великими державами, передусім Росією, Англією та Австро-Угорщиною. Усі ці обставини тісно перепліталися між собою і врешті-решт призвели до суттєвих змін у розстановці політичних сил Болгарії. В країні утворилося два непримиренних політичних табори, відомих під назвою русофілів і русофобів.

Найбільш послідовними прихильниками орієнтації на Росію була група Д.Цанкова, яка раніше відкололася від ліберальної партії, а також народна партія колишньої Східної Румелії. Щодо народноліберальної /колишньої ліберальної/ партії, то в її лавах стався новий розкол. Група П.Каравелова, котра продовжувала називатися народноліберальною партією, залишилася на проросійських позиціях, але її вплив на політичне життя країни різко зменшився. Весь цей конгломерат партій, а точніше партійних груп, відбивав інтереси переважно середніх і дрібнороботничьких верств міста і села, що не мали значного зацікавлення у зв'язках із західними ринком і традиційно були настроєні по-русифільському.

Колішні консерватори Князівства і ліберальна партія Східної Румелії, разом з нествореними групами С.Стамболова і В.Радославова, які в середині 80-х років теж відокремилися від ліберальної партії і претендували на роль самостійних партій, відстоювали інтереси пов'язаних із Заходом найбільш заможних, а також молодих просперую-

чих торгово-промислових кіл Болгарії. Вони за всяку ціну прагнули переорієнтувати зовнішню політику країни на Англію та Австро-Угорщину. Власне на цьому ґрунті й виникло русофобство.

Між двома таборами розгорнулося жорстоке суперництво за владу, а також навколо зовнішньополітичної орієнтації країни. Русофіли вважали, що тільки за допомогою Росії Болгарія спроможна розвиватися і захищати свої національні інтереси. Тому вони вимагали усунення О.Баттенберга: він дедалі більше орієнтувався на Захід. Русофоби, підтримувані західними державами і передусім Австро-Угорщиною, вперто захищали князя.

У політичну конфронтацію була втягнута болгарська армія. 9 серпня 1886 р. група по-русифільському настроєних офіцерів здійснила державний переворот. На їхню вимогу О.Баттенберг змушений був відмовитися від престолу і покинути Болгарію. Але переворот був зовсім не підготовлений у політичному відношенні. Вагання ряду провідних діячів русифільського табору, в тому числі П.Каравелова, призвели до того, що створений внаслідок перевороту тимчасовий уряд, очолюваний митрополитом Климентом, не зміг взяти реальну владу до своїх рук. Цим скористалися прихильники князя.

Голова Народних зборів С.Стамболов знаходився на той час у м.Тирново і виступив ініціатором контрперевороту. Він розпорядився, щоб війська найбільш численного Пловдивського гарнізону вирушили на Софію. Учасників змови було заарештовано. Тимчасовий уряд змушений був піти у відставку. С.Стамболов телеграфував О.Баттенбергу, котрий дорогою до Відня зупинився у Львові, пропонуючи повернутися до Болгарії. Іменем князя С.Стамболов створив новий уряд на чолі з В.Радославовим. Незабаром О.Баттенберг знову прибув до Софії. Незважаючи на бурхливу зустріч, влаштовану йому прихильниками, відмова російського царя у підтримці спонукала князя зректися престолу і назавжди покинути Болгарію. Для управління країною було створено регентство на чолі із С.Стамболовим.

Названі вище події спричинилися до того, що Болгарія опинилася в стані внутріполітичної і міжнародної кризи. На тлі зростаючої боротьби між двома політичними таборами Болгарії за владу загострилися суперечності між великими державами за вплив на цю невелику балканську країну. Все це знайшло відображення передусім у доборі нової кандидатури на болгарський трон. Росія робила все можливе, щоб не допустити виборів князя, поки при владі в Болгарії знахо-

дистимуться її противники. За вказівкою Олександра III у Софію був відправлений генерал М.В.Каульбарс, що мав завдання прискорити створення там руського кабінету. Але через грубе втручання і безцеремонні дії руська дипломатія не тільки не досягла бажаної мети, а й сприяла поглибленню політичної кризи в Болгарії.

Ворожа щодо Росії позиція С.Стамболова та його прихильників, підтримуваних Англією та Австро-Угорщиною, грубий тиск з боку царських дипломатів призвели до того, що в листопаді 1886 р. російський уряд розірвав дипломатичні відносини з Болгарією.

Після цього політична боротьба в Болгарії ще більше загострилась. Уряд Г.Тадославова посилив репресії проти своїх політичних противників. А прихильники російської орієнтації організували змови з метою повалення уряду. В лютому 1887 р. під керівництвом офіцерів-русофілів відбулися військові заговори в Руссе та Сілістрі. Але вони були жорстко придушені. Спроби усунути русофобів від влади за допомогою військового перевороту зазнали поразки.

Щоб вийти з політичної кризи, болгарський уряд при підтримці Австро-Угорщини вирішив обрати князя, не рахуючись з позицією Росії. Для цього було проведено вибори до Великих Народних зборів, які возвели на болгарський престол офіцера австро-угорської армії принца Фердинанда Кобурзького.

Режим С.Стамболова /1887-1914/. Вступивши на болгарський престол у складній обстановці і проти волі російського царя, Фердинанд розумів, що зможе закріпитися в Болгарії тільки маючи повну підтримку русофобів. Тому він доручив формувати уряд найбільш рішучому супернику Росії С.Стамболову. Формально прем'єр-міністр, а по суті необмежений правитель С.Стамболов установив у Болгарії поліцейсько-терористичний режим, що тривав сім років.

С.Стамболов походив із досить заможної в минулому, але в подальшому зuboжілої купецької родини. В середині 70-х років XIX ст. він брав активну участь у національно-визвольному русі як один із керівників революційної організації. Після визволення Болгарії депутат Народних зборів С.Стамболов очолював ліве крило ліберальної партії. Але під впливом соціально-економічних змін в країні і сильно розбагатівши, він поступово перейшов на помірковані позиції. Особисті якості С.Стамболова – рішучість, твердість і нещадність дозволили йому швидко висунути на політичну сцену Болгарії саме в той час, коли виникла потреба твердої руки, здатної розправитися з русофільською опозицією.

Головною опорою стамболовського режиму стали болгарські торговельно-промислові верстви, пов'язані з європейським ринком. В їхніх інтересах уряд С.Стамболова проводив протекційну політику, всіляко сприяв розвитку промисловості і торгівлі. Він надавав державні субсидії на розвиток великих промислових підприємств, взяв із західних банків чотири позики на суму 250 млн. золотих левів для потреб залізничного будівництва, змінив несприятливий митний тариф, нав'язаний Болгарії Берлінським трактатом тощо.

У зовнішній політиці уряд С.Стамболова керувався крайньою ворожістю щодо Росії. Цьому зовнішньополітичному курсові активно сприяли Австро-Угорщина, Англія та Італія. Щоб підтримати С.Стамболова, вони всупереч Росії визнали Фердинанда болгарським князем.

Однак соціальна база стамболовського режиму була дуже вузькою. Переважна більшість селянства, нижчі і середні верстви міста, чимало інтелігенції і навіть частина болгарської верхівки не поділяли антиросійської політики уряду. Не маючи широкої підтримки в масах, С.Стамболов, щоб залишитися при владі, тратив величезні кошти на утримання поліції і за її допомогою встановив жорстокий терор, порушуючи конституційні свободи.

Величезні затрати уряду на боротьбу з опозицією негативно позначилися на стані економіки, що викликало ще більше незадоволення у суспільстві. Проти С.Стамболова виступали як прихильники ліберальної партії, що розкололась /і не тільки цанковісти і каравелісти, а й радославісти/, так і консервативні кола Болгарії, болгарська православна церква. Офіцери-русофіли зробили спробу державного перевороту. Соціал-демократи проводили мітинги протесту. В країні накривалась нова політична криза.

Міжнародне становище Болгарії залишалось ненадійним. Російський цар вперто відмовлявся визнати Фердинанда болгарським князем. Політична нестабільність у країні змусила Фердинанда піти на таємне зближення з опозицією і шукати зручного приводу для усунення С.Стамболова, щоб створити більш гнучкий уряд, здатний на примирення з Росією. Певною мірою цьому сприяло тимчасове поліпшення російсько-німецьких відносин. Весною 1894 р. князь без відома уряду вступив у контакт з російським послом у Відні. Дізнавшись про це, С.Стамболов, залякуючи Фердинанда, демонстративно подав у відставку, сподіваючись, що її не буде прийнято. Зовсім несподівано його заява була задоволена і формування уряду покладалося на одного з лідерів

колишньої консервативної, а зараз – новоствореної народної партії К.Стоїлова. Прихильники С.Стамболова домагалися, щоб князь змінив своє рішення, але даремно, Водночас на підтримку відставки диктатора відбулися масові демонстрації в Софії та інших містах. Стамболовісти, в руках яких перебувала поліція та інші каральні органи, зробили спробу придушити народні виступи. Але, оскільки армія підтримала Фердинанда, з режимом С.Стамболова було покінчено.

Правління "народняків" і "радославівців". Прем'єр-міністр К.Стоїлов спирався, головним чином, на "народну" партію /партію "народняків"/. Новостворена політична формація відбивала інтереси вищих прошарків торгово-промислових кіл, частково селянської верхівки. Ці суспільні прошарки були найбільш зацікавлені у проведенні поміркованого курсу як у внутрішній, так і зовнішній політиці, що забезпечило б політичну стабільність в країні і тим самим створило б необхідні умови для економічного прогресу.

З приходом до влади уряду "народняків" наступили зміни у зовнішньополітичній орієнтації Болгарії. Новий уряд пішов на відновлення відносин з Росією, без чого неможливо було стабілізувати міжнародне становище Болгарії. Крім цього, не можна було не враховувати і кардинальних змін у політиці європейських держав. У центрі Європи виник Троїстий союз /Німеччина, Австро-Угорщина, Італія/. Між Росією і Францією було укладено угоду. Загострилися відносини між Англією та Німеччиною. Загалом позиції Росії в Європі, передусім на Балканах, відчутно посилились. Без підтримки Росії не можна було й думати про об'єднання болгарських земель, що перебували під Османською імперією.

Спочатку переговори між болгарським і російським урядами велися неофіційно, а потім вони набули офіційного характеру і завершилися в лютому 1896 р. відновленням дипломатичних відносин між двома країнами. Важливо відзначити, що нормалізуючи відносини із Росією, Болгарія не брала на себе жодних зобов'язань щодо своєї визвольницької. Це мало суттєве значення для проведення Болгарією незалежної зовнішньої політики.

У галузі економіки уряд Стоїлова дотримувався наступності у започаткованій попереднім урядом системі протекціонізму. Досить згадати закон про заохочення вітчизняної промисловості /1894/, а також нові торговельні угоди із західними державами /1897/, згідно з якими на імпортні промислові товари накладалося мито /14%/. Цим самим були скасовані дискримінаційні рішення Берлінського конгресу,

котрі зобов'язували Болгарію торгувати із Заходом на умовах капітуляцій, укладених Османською імперією. Велося інтенсивне будівництво залізниць. Було ліквідовано збережену з часів турецького панування натуральну десятину на продукти землеробства і замінено її поземельним податком.

Прийшовши на зміну режиму Стамболова, уряд "народників", запевняв, що буде дотримуватися принципів свободи, законності і справедливості. Насправді ж у боротьбі зі своїми політичними противниками вдавався до насильства і незаконних методів. За допомогою найманих вбивць у липні 1895 р. у Софії на вулиці було вбито Стамболова. Жертвою політичного терору став видатний письменник – сатирик Алеко Константинов /1897/. Використовуючи службове становище, чимало представників влади творили різні махінації з метою особистого збагачення. Все це підірвало престиж правлячої партії.

Проти уряду "народників" виникла сильна опозиція – з кількох політичних партій. Посиленням міжпартійної боротьби скористався князь Фердинанд. Після відставки Стамболова він почав поступово утверджувати свою владу і відігравати провідну роль у внутрішній і зовнішній політиці країни. На початку 1899 р. князь дав відставку кабінету Стойлова. Новий уряд було сформовано з представників двох партій – "стамболовістів" і "радославовістів". А в квітні 1899 р., після перемоги на виборах до Народних зборів, до влади прийшов однопартійний уряд на чолі з В.Радославовим.

Ще в період боротьби з "народниками" Радославов з метою залучення на свій бік якомога більше прихильників вдавався до демагогічних засобів. Він, зокрема, обіцяв службові посади і швидке збагачення. Але задовольнити апетити "партійців" не було чим. Фінансове становище країни стало катастрофічним. Необхідно було виплачувати зовнішні борги попередніх урядів. За таких обставин новий уряд вирішив відновити недавно скасовану натуральну десятину, чим викликав обурення селянства. Зловживання адміністрації, крадіжки казенного майна, обман при реалізації державних поставок – все це остаточно скомпрометувало уряд "радославовістів", який на початку 1901 р. змушений був подати у відставку.

Політичні партії та соціальні рухи. У перші роки після визволення, як у Князівстві, так і в Східній Румелії існувала двопартійна система /партії консерваторів і лібералів/. Глибокі зміни в економічному житті та соціальних відносинах призвели до поступового перегрупування політичних сил, внаслідок чого в країні склалася багатопартійна система,

Консервативна партія, не маючи широкої соціальної опори, в середині 80-х років зійшла непомітно з політичної сцени, а її колишні члени влилися до інших політичних партій – переважно до Народної.

Різноманіття політичних партій виникло головним чином за рахунок перетворення відповідних фракцій впливової Ліберальної партії в окремі політичні партії. Цей процес розпочався ще у 1883-1884 рр., коли прихильники Д.Цанкова виділилися в самостійну партію. Деякий час їх іменували лібералами – "цанковістами", а 1899 р. вони назвали свою партію Прогресивно-ліберальною. Під час кризи 1886-1887 рр. від ліберальної відколосалася фракція, очолювана С.Стамболовим, з якої утворилася Народно-ліберальна партія. Після вбивства Стамболова її лідером став Д.Греков, в минулому консерватор. Водночас від Ліберальної партії відокремилася ще одна фракція на чолі з адвокатом В.Радославовим, на ґрунті якої утворилася окрема Ліберальна партія /"радославовісти"/. Після цього у старій Ліберальній партії залишилися лише прихильники П.Каравелова і П.Р.Славейкова – так звані "каравелісти". У 1896 р. ця партія перейменована у Демократичну.

Програми всіх цих політичних партій у галузі внутрішньої політики по суті дуже мало різнилися між собою. Особливістю політичного життя Болгарії було те, що чисельний склад більшості партій сильно коливався. Під час перебування тієї чи іншої партії в опозиції він був, як правило, невеликим, але зате сильно зростав, коли вона приходила до влади. Натомість суттєвими були розбіжності між партіями у галузі зовнішньої політики. Щоправда, розуміння зовнішньополітичних завдань у лідерів різних політичних угруповань були за своїм змістом дуже близькими. Всі усвідомлювали необхідність завоювання Болгарією повного суверенітету і завершення боротьби за визволення решти болгарських земель від османського ярма. Незгоди існували тільки щодо того, на яку зовнішньополітичну силу /державу чи коаліцію/ треба орієнтуватися з метою реалізації поставлених завдань.

По мірі того, як у Болгарії, що звільнилась від турецького феодално-деспотичного гноблення, почало розвиватися вільне підприємництво, різко зростала соціальна диференціація. Значна частина селян і ремісників розорювалася. Одні з них ставали найманими робітниками, інші пауперизувалися. За таких обставин у суспільстві виник ґрунт для поширення ідей соціальної рівності. Деякі представники радикально-частросної інтелігенції намагалися поширити ідеї народництва, запозичені з Росії. Під їхнім впливом в Болгарії виникла оригінальна суспільна течія, відома під назвою "сіромахомільства" /дослівно –

"співчуття до бідних"/. Йї засновником став відомий громадський діяч і публіцист С.Гулабчев, що проповідував простий, скромний спосіб життя і надавав великого значення поширенню освіти як засобу поліпшення становища народних мас. Для представників цієї течії характерна ідеалізація дрібної власності і прагнення до її збереження. Але широкого впливу на маси "сіромахомільство" не мало і на кінець 80-х років згасло.

Тим часом в Болгарії почав поширюватися соціал-демократичний рух, хоч широкої соціальної бази він не мав, оскільки розітництво займало незначну питому вагу серед населення. Так, в 1892 р. в Болгарії налічувалося близько 275 тис. найманих робітників і при цьому основна їхня маса була зайнята у ремісничих майстернях та на старих підприємствах. Самостійної участі в політичному житті робітники ще не брали.

Піонером поширення соціал-демократичних ідей в Болгарії був Д.Влагаєв. У 1885 р. він почав видавати в Софії журнал "Съвременний показател" /"Сучасний показчик"/, який став осередком соціалістичної пропаганди. В ряді міст виникли соціалістичні гуртки і групи. У серпні 1891 р. відбувся установчий з'їзд, де проголошено створення Соціал-демократичної партії. Частина соціалістів дотримувалася думки, що створення партії є справою передчасною, оскільки основним завданням вважала захист економічних інтересів робітників. У 1892 р. вони об'єдналися у Соціал-демократичний союз. Його лідером став Я.Сакізюв. Таким чином уже з моменту свого виникнення соціал-демократія в Болгарії розкололася. Незважаючи на те, що 1894 р. обидві течії на деякий час об'єдналися, їхня спілка була нетривкою і згодом розпалася.

Наприкінці XIX ст. в Болгарії піднялася хвиля селянського руху, який спричинився до створення селянської спілки. Піднесення селянського руху викликане затяжною кризою у сільському господарстві, що була складовою частиною світової аграрної кризи. Але безпосереднім поштовхом до антиурядових виступів селян послужило внесення в народні збори урядом "радославовістів" законопроекту про відновлення натуральної десятини. У ряді сіл Північно-Східної Болгарії дійшло до кривавих сутичок селян з поліцією та солдатами, внаслідок чого були численні жертви.

Початково виступи селян мали стихійний характер, але вони дали поштовх до створення організації. У грудні 1899 р. в м.Плевен відбувся установчий з'їзд Землеробського Союзу, котрий з часом став, по суті, селянською партією.

Таким чином, за дуже короткий відрізок часу /з 1879 р. і до кінця XIX ст./ відновлена болгарська держава домоглася об'єднання основної національної території і, незважаючи на тяжку спадщину, що дісталася їй від Османської імперії, зробила помітний поступ в економічному розвитку. Хоч і з певними труднощами, викликаними складною міжпартійною боротьбою та антидемократичними кроками деяких урядів, а також зовнішнім втручанням, держава створила ґрунт для політичного життя суспільства, основу якого становив парламентаризм.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.90

З М І С Т

К р и к у н М.Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр.	3
Ш у с т Р.М. Формування грошової системи Польсько-Литовської держави в першій третині XVI ст.	15
К а р л і н а О.М. Становлення торговельні зв'язків та внутрішнього ринку в Мазовії /кінець XV-початок XVII г./25	
П о л е щ у к Т.С., Ч о р н і й М.В. Роль Михайла Драгоманова в українсько-болгарських взаєминах /до 50-річчя від дня народження/	35
С т р о н с ь к и й Г.И. Польські національні ольради на Україні у 1920-1930-ті роки.....	46
З а ш к і л ь н я к Л.О. Питання методологічної орієнтації в польській історіографії другої половини 1940-х років	56

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л о з я н с ь к и й І.М. Взаємини Франца Міклошича з українськими філологами.....	69
К р у т і к о в В.В. Промисловці України в російсько-болгарських торговельно-економічних зв'язках початку XX ст.	76
Т р о ф і м о в и ч В.В. Робітники Варшави в загальному політичному страйку /жовтень-листопад 1905 р./	83
С и д о р ч у к Ю.М. Ліві депутати польського се-му в боротьбі проти політичних репресій /1920-1930-ті роки/	92
С е р г і е н к о В.П. Людовські партії і урядо-ва політика уніфікації селянських громадських організацій в Польщі /1927-1929/	101

ОГЛЯДИ

Л а п т е в а Л.П. Зв'язки Я.Ф. Головацького з чеськими вченими /за даними його неопублікованих листів до Адольфа Патери/.....	110
К р і л ь М.М. Дослідження вчених ЧСФР з питань культурних взаємин українців з чехами і словаками /кінець XVIII-перша половина XIX ст./	118

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

Ч о р н і й В.П. Болгарія надприкінці XIX ст.	126
--	-----

Збірник наукових праць

Міністерство освіти України

Львівський державний університет ім. Ів. Франка

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Львівський міжвідомчий науковий збірник

Видається з 1970 р.

Випуск 44

Історія зарубіжних слов'янських народів

Художній редактор О.М.Козак
Технічний редактор І.Г.Федак
Коректор О.А.Тростянин

ІБ № 14027

Підл. до друку 13.02.92. Формат 60x84 1/16. Папір офс.
Офс. друк. Ул. друк. арк. 7,30. Ум. дубо-виб. 8,24.
Сол.-вид. арк. 8,67. Тираж 500 прим. Вид. № 71. Зам. 2177.

Видавництво "Світ" при Львівському держуніверситеті.
290000 Львів, вул.Університетська, 1.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

